

DOCUMENTATIEBLAD VOOR DE GESCHIEDENIS
VAN DE NEDERLANDSE ZENDING EN OVERZEESE KERKEN

*JOURNAL FOR THE HISTORY OF DUTCH MISSIONS
AND OVERSEAS CHURCHES*

Redactie/*Editors*: Prof. dr P.N. Holtrop (voorzitter/*chair*), dr A.Th. Boone, dr Th. van den End (secretaris/*secretary*), dr Chr.G.F. de Jong, dr H.E. Niemeijer, dr H. Reenders.

Adviseurs van de redactie/*Advisors*: Dr J.D. Bratt (Chr. Reformed Church), Prof. dr I.J.M. Haire (Brisbane, Australia), Prof. dr J.W. Hofmeyr (Pretoria, S.A.), Prof. dr J.A.B. Jongeneel (Utrecht, Neth.), Prof. dr K. Koschorke (München, Ger.), dr S.J. Rae (Dunedin, N.Z.), Prof. dr G.J. Schutte (Amsterdam, Neth.), Prof. R. Smith Kipp (Jambier, U.S.A.).

Het *Documentatieblad* verschijnt jaarlijks in april en oktober. Het wordt uitgegeven door de "Stichting Werkgroep voor de Geschiedenis van de Nederlandse Zending en Overzeese Kerken". Het adres van de administratie en de redactie is: Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken in Nederland, Koornmarkt 1, Postbus 5021, 8260 GA Kampen, Nederland, telefoon: 038 33 71 600, telefax 038 33 71 613.

De abonnementsprijs voor 1998 bedraagt NLG 45,- voor Nederland, voor studenten NLG 30,-, voor instellingen NLG 50,-; losse nummers NLG 25,-, na ontvangst van een acceptgirokaart te voldoen op postgiro 234641, t.n.v. Theol. Univ. Kampen, onder vermelding van Documentatieblad. Abonnementen worden geacht met een jaar te zijn verlengd als ze niet vóór 1 januari zijn opgezegd.

The Journal (Documentatieblad) appears in April and October of each year. It is published by "The Society for the History of Dutch Missions and Overseas Churches". The address of both administration and editors is: Theologische Universiteit van de GKN, Koornmarkt 1, Postbus 5021, 8260 GA Kampen, The Netherlands, telephone: 038 33 71 600, telefax 038 33 71 613 (Note: changed numbers!).

Subscription price is \$ 25,- a year (including surface-mail). Please make all remittances (check) payable to the "Theologische Universiteit Kampen". Subscription applications, changes of address, claims for missing numbers and orders for single copies of current or back issues should be sent to the administration of the Journal, address above. Claims for missing numbers will be honoured without charge if made within two months following the regular month of publication.

De Waldenzenpredikant Antoine Léger en de patriarch Cyrillus Lukaris. Calvinisme en Griekse orthodoxie in de eerste helft van de zeventiende eeuw

Albert de Lange

Inleiding

De Waldenzen gaan terug op Valdes, een koopman uit Lyon, die omstreeks 1177 koos voor de levenswijze die Jezus zijn apostelen bij hun uitzending geboden had (vgl. Matt. 10:9). Hij gaf zijn rijkdom aan de armen en trok als prediker rond. Al spoedig trok Valdes mannen en vrouwen aan die hem navolgden. Zijn aanhangers noemden zichzelf “armen van geest”; hun tegenstanders spraken daarentegen van “Waldenzen”, of van “armen van Lyon”.

De Waldenzen breidden zich in nog geen 100 jaar over geheel West- en Midden-Europa uit. Zij werden echter in toenemende mate het slachtoffer van de vervolgingen door de inquisitie en werden in de loop van de vijftiende eeuw vrijwel overal uitgeroeid. Alleen in de Cottische Alpen op de grens tussen de Dauphiné en Piëmont, in de Luberon, een gebied in de Provence, en in het in Zuid-Italië gelegen Calabrië, konden zij zich tot op de Reformatie handhaven. Dat was mede te danken aan de geheime organisatie van de Waldenzen: de predikers, die de ruggengraat van de beweging vormden, trokken als handwerkers vermomd van de ene kring van gelovigen naar de andere. De gelovigen zelf leidden een dubbelleven (nicodemitisme): officieel waren zij rooms-katholiek, maar in het geheim ontvingen zij de rondtrekkende predikers en biechtten bij hen.

In 1532 sloten de Waldenzen zich bij de Reformatie aan. Sedert 1555 bouwden zij in de Cottische Alpen een kleine Calvinistisch-Gereformeerde kerk op, die tot op heden bestaat. Het zwaartepunt van deze kleine kerk lag en ligt nog steeds in de zogenaamde Waldenzendalen in Piëmont, een gebied dat tegenwoordig bij Italië hoort, maar dat eeuwenlang in het bezit was van de hertogen van Savoye. Al in 1561 moest de hertog de Waldenzen het recht op de openbare uitoefening van de godsdienst toestaan.

De Waldenzenkerk genoot ondanks haar kleine omvang – zij telde vrijwel nooit meer dan 20.000 zielen – vanaf het begin opmerkelijk veel ondersteuning van de andere protestantse kerken in Europa. Dat was deels te danken aan de legenden die over de Waldenzen de ronde deden. Deze stamden veelal uit de kring van de Waldenzen zelf. Onder de druk van de vervolgingen hadden zij reeds in de veertiende eeuw de legende “geconstrueerd”, dat hun gemeenschap niet door Valdes in Lyon was gesticht, maar door Christenen uit

de vierde eeuw, die de schenking van de wereldlijke macht aan de paus door keizer Constantijn hadden afgewezen en de principes van de oerchristelijke kerk trouw waren gebleven. Soms gingen de Waldenzen nog verder en voerden zij zichzelf terug tot op de tijd van de apostelen. Deze legendarische overleveringen werden na de aansluiting aan de Reformatie verder uitgewerkt. Het hoogtepunt ervan vormde het werk *Histoire générale des églises évangéliques de Piémont, ou Vaudoises* van Jean Léger, dat in 1669 in Leiden verscheen. Léger (1615-1670) was predikant in de Waldenzendalen geweest, maar hij had moeten vluchten nadat hij in 1661 bij verstek ter dood was veroordeeld. In 1663 werd hij Waals predikant te Leiden.¹ In zijn werk probeerde Léger te bewijzen dat in de dalen waar de Waldenzen woonden het Evangelie sedert het oerchristendom zuiver bewaard was gebleven. Hij ontkende daarom dat de naam “Waldenzendalen” terugging “op een zekere Valdo uit Lyon”, en leidde hem af van het Latijnse *vallis*.

De legende van de apostolische oorsprong van de Waldenzenkerk maakte mede dank zij het werk van Jean Léger grote opgang in het Europese protestantisme. De aansluiting van deze kleine ware apostolische kerk “uit de dalen” de Reformatie bewees namelijk, in de ogen van de protestantse apologeten, dat de Reformatie niet een nieuwigheid was, zoals de rooms-katholieke polemisten beweerden, maar dat daardoor daadwerkelijk de oerchristelijke kerk was hersteld.² In de Nederlandse protestantse literatuur werd daarom het begrip “vaudois” meestal met “dalluyden” vertaald.

Nauwelijks bekend in Nederland is daarentegen het leven en werk van Jean Légers oom, Antoine. Deze werd in 1596³ geboren in Villasecca in de Val San Martino (tegenwoordig Val Germanasca) in Piëmont. Na zijn studie in Genève⁴ en Leiden werd Antoine Léger in 1625 predikant in een dorp bij Genève. In 1627 keerde hij terug naar de Waldenzendalen, waar hij in zijn geboortedorp werkte. Van 1628 tot 1636 werkte hij als predikant bij het gezantschap van de Staten-Generaal in Constantinopel. In 1637 werd hij predikant in San Giovanni in de Waldenzendalen. In 1644 werd Antoine Léger, evenals later zijn neef, bij verstek ter dood veroordeeld en moest hij Piëmont verlaten. Van 1645 tot aan zijn dood in 1661 was hij professor aan de

1 Vgl. Albert de Lange, “Léger, Jean (Giovanni)”, in: *BLGNP*, 4, 303v.

2 Jean-François Gilmont, “Der Anschluss der romanischen Waldenser an die Reformation”, in: Günter Frank, Albert de Lange und Gerhard Schwinge (Red.), *Die Waldenser. Spuren einer europäischen Glaubensbewegung. Begleitbuch zur Ausstellung in Bretten* (Bretten 1999) 83-96.

3 Vaak wordt 1594 als geboortjaar aangegeven. Ik volg de correctie van Charles Borgeaud, *Histoire de l'Université de Genève. L'Académie de Calvin 1559-1798* (Genève 1900) 640, noot 3.

4 Susanne Stelling-Michaud, *Le livre du Recteur de l'Académie de Genève*, IV (Genève 1975) 304v. (nr 2266).

Ant. Léger Past. & Prof. né 1594.

In de Salle Ami Lullin van de Bibliothèque Publique et Universitaire van Genève hangt een portret van Antoine Léger Jr. (1652-1719), waarvan ten onrechte wordt beweerd, dat daarop Antoine Léger Sr. (1596-1661) is afgebeeld. In de negentiende eeuw heeft een onbekende tekenaar een vrije afbeelding van dit portret gemaakt en deze fout in het onderschrift overgenomen.

rusteloze engagement voor de ondersteuning van de Waldenzen in Piëmont terzijde laten, die sinds 1655 bloedig vervolgd werden. Het was mede zijn verdienste, dat de hertog van Savoye de Waldenzen weer het recht op openbare uitoefening van hun godsdienst moest toestaan. Léger speelde ook een kleine rol in de voorgeschiedenis van het Piëtisme. In 1660 woonde Philipp Jakob Spener enige maanden bij hem in huis; ook onderhield Léger contacten met Jean de Labadie, die toen eveneens in Genève leefde.

In dit artikel beperk ik mij tot een andere belangrijke episode uit het leven van Antoine Léger, namelijk de jaren van 1628 tot 1636, toen hij predikant was bij het gezantschap van de Staten-Generaal in Constantinopel. In deze jaren stond Léger in regelmatig contact met de oecumenische patriarch Cyrillus Lukaris (1570-1638), die de Grieks-Orthodoxe Kerk wilde hervormen. Lukaris trachtte deze reformatie door te voeren naar het voorbeeld van de kerken in West-Europa. Hij wilde een drukkerij opbouwen, een catechismus, een geloofsbelijdenis en een bijbelvertaling in de volkstaal invoeren, de opleiding van de geestelijken verbeteren. Al deze middelen waren in West-Europa in de

door Calvijn opgerichte Academie van Genève, waar hij Grieks en later ook Hebreeuws doceerde.

Antoine Léger speelde een belangrijke rol in het netwerk van het “internationale calvinisme”.⁵ Zo verzette hij zich bijvoorbeeld, nadat hij hoogleraar in Genève geworden was, tegen de pogingen van de Franse gereformeerde theologen Amyraut en Cappel, uit Saumur, om de orthodoxe theologie te moderniseren. Léger stond daarmee in de voorgeschiedenis van de *Confessio Helvetica Posterior* van 1675. Daarop kan ik in dit artikel helaas niet ingaan.

Evenzo moet ik Légers

5 Voor een uitvoerige biografie van Léger verwijs ik naar mijn artikel “Antoine Léger (1596-1661), un ‘internazionalista’ calvinist del Seicento”, in: Susanna Peyronel Rambaldi (red.), *Circolazione di uomini e d’idee tra Italia ed Europa nell’età della Controriforma (Bollettino della Società di Studi Valdesi/BSSV 181)* (Torre Pellice 1997) 203-232. Daarin vindt men ook een uitvoerige literatuuropgave.

loop van de zestiende eeuw door de Reformatie en de Contra-Reformatie gangbaar. In Constantinopel, toentertijd de hoofdstad van het Ottomaanse of Turkse Rijk, was dit alles veel moeilijker te verwerklijken. Daarbij kwam, dat Lukaris zich theologisch in toenemende mate op het calvinisme oriënteerde.

In 1629 gaf Lukaris een geloofsbelijdenis uit, die in West-Europa groot opzien baarde omdat hij daarin openlijk blijk gaf van zijn sympathieën voor het calvinisme. In 1638 werd Lukaris op bevel van de sultan omgebracht. Daarachter staken niet de Jezuiten, zoals Léger dacht, maar manipulaties van zijn tegenstanders in de Grieks-Orthodoxe Kerk, die met de Rooms-Katholieke Kerk sympathiseerden.⁶

Ook na zijn dood bleef Cyrillus Lukaris een omstreden persoonlijkheid. Rooms-katholieke, calvinistische, arminiaanse en Grieks-Orthodoxe theologen streden over de interpretatie van leven en werk van de patriarch. Deze confessioneel bepaalde belangstelling domineerde het onderzoek tot diep in de twintigste eeuw. Een voorbeeld daarvan is het opstel van A.A. van Schelven, "Cyrillus Lukaris' poging tot Calvinisatie der Oostersche kerk" uit 1944.⁷ Zelfs in het recente boek van Podskalsky zijn de sporen van de oude confessionele polemiek nog duidelijk te vinden.⁸

Een eerste poging om op grond van de bronnen een nieuw beeld te scheppen van Lukaris, dat niet bevangen is door confessionele polemiek, deed reeds aan het einde van de negentiende eeuw de Franse graecist Émile Legrand in de "Notice biographique de Cyrille Lucar", die hij opnam in het vierde deel van zijn magnum opus *Bibliographie hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiées par des Grecs au dix-septième siècle*.⁹ Pas na de Tweede Wereldoorlog vonden nieuwe pogingen plaats. Het best is dat gelukt in het werk van de Duitse historicus Gunnar Hering uit 1968.¹⁰ Bijzondere vermelding verdienen ook de studies van de Nederlandse Hervormde (Waalse) predikante Keetje Rozemond, die enkele belangrijke correcties op de oudere literatuur heeft aangebracht en preken van Lukaris heeft gepubliceerd.¹¹ Helaas

6 Vgl. Gunnar Hering, *Ökumenisches Patriarchat und europäische Politik 1620/1638* (Wiesbaden 1968), met zeer uitvoerige bibliografie.

7 In: A.A. van Schelven, *Uit den strijd der geesten. Historische nasporingen* (Amsterdam 1944) 137-160.

8 Gerhard Podskalsky, *Griechische Theologie in der Zeit der Türkenherrschaft (1453-1821). Die Orthodoxie im Spannungsfeld der nachreformatorischen Konfessionen des Westens* (München 1988).

9 Émile Legrand, *Bibliographie hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiées par des Grecs au dix-septième siècle*, 5 vol. (Paris 1894-1903).

10 Hering, *Ökumenisches Patriarchat*.

11 Zie vooral haar opstellen: "De eerste uitgave van de belijdenis van Cyrillus Lukaris", *NAKG* 51 (1970) 199-208; "Patriarch Kyrill Lukaris und seine Begegnung mit dem Protestantismus des 17. Jahrhunderts", *Kirche im Osten* 13 (1970) 9-17; "Cyrillus Lukaris tussen Oost en West", *Kerk en Theologie* 38 (1987) 216-226. Zie voorts haar boek *Archimandrite Hierotheos Abbatios, 1599-1664* (Leiden 1966), en haar uitgave van jeugdpreken van Lukaris: *Cyrille Lucar. Sermons 1598-1602* (Leiden 1974).

is sinds de dood van Hering en Rozemond het onderzoek naar Cyrillus Lukaris in West-Europa tot stilstand gekomen en de belangstelling voor hem tot een minimum gedaald.¹² Wellicht is hij in confessioneel opzicht nog steeds te controversieel.

Een van de belangrijkste bronnen voor leven en werk van Cyrillus Lukaris is de correspondentie van Antoine Léger. Ook Rozemond en Hering hebben daarvan gebruik gemaakt. Door mijn onderzoek naar de rol van Léger in de jaren 1655-1661, toen hij internationale ondersteuning voor de vervolgte Waldenzen zocht, ben ik op brieven van hem gestuit die niet of nauwelijks bekend zijn en tot nu toe niet zijn gebruikt voor het onderzoek naar zijn relatie met Lukaris. In het eerste deel van mijn artikel bespreek ik daarom de brievenverzamelingen van Léger die gegevens over Lukaris bieden (I.1) om vervolgens de vraag te beantwoorden of en in hoeverre Léger ook in zijn geschriften mededelingen over Lukaris heeft gedaan (I.2). In het tweede deel laat ik zien hoe de tot nu toe onbekende brieven van Léger op enkele punten nieuw licht op Lukaris kunnen werpen, in het bijzonder op de projecten waarmee hij hoopte de Grieks-Orthodoxe Kerk te kunnen hervormen. Het gaat in dit artikel alleen om een eerste aanzet. Vooral de zeer omvangrijke correspondentie van Léger met Johann Heinrich Hottinger heb ik tot nu toe niet uitputtend kunnen onderzoeken.

Ik hoop dat mijn artikel nieuwe belangstelling kan wekken voor Cyrillus Lukaris, die een sleutelfiguur is geweest in het debat tussen Calvinisme, Rooms-Katholicisme en Griekse orthodoxie in de zeventiende eeuw. Misschien komt dan eindelijk ook een moderne kritische editie van de geschriften en correspondentie van Lukaris tot stand.

I.1. De briefwisseling van Léger

I.1.1. Manuscrits grecs 37 en 38

Van essentieel belang voor de verhouding tussen Léger en Lukaris is de verzameling brieven van Léger die wordt bewaard in de Bibliothèque Publique et Universitaire van Genève. In deze verzameling, met de signatuur “Manuscrits grecs 37 et 38”, bevinden zich onder meer 31 brieven van Cyrillus Lukaris aan Léger. Vele historici hebben deze in het Italiaans geschreven brieven al onderzocht, om te beoordelen of de geloofsbelijdenis van 1629 met haar calvinistische inslag werkelijk door Lukaris geschreven is dan wel, zoals toentertijd onmiddellijk van rooms-katholieke kant werd

12 In de tot nu toe verschenen delen van *TRE* bijv., zoekt men vergeefs zijn naam. Helaas ben ik niet op de hoogte van de recente literatuur in Griekenland. Hier bestond in ieder geval tot voor kort veel belangstelling voor Lukaris; het boek van Hering bijv. is in het Grieks vertaald.

beweerd, zonder zijn medeweten onder zijn naam is gepubliceerd. Ook Grieks-Orthodoxe historici hadden later grote problemen te erkennen dat deze belijdenis, die al in 1638 kort na de dood van Lukaris op een synode te Constantinopel werd veroordeeld, inderdaad van een oecumenisch patriarch stamt.

De verzameling “Manuscrits grecs 37 et 38” is door Antoine Léger zelf aangelegd. Hij was zich ervan bewust hoe belangrijk deze brieven van Lukaris waren, en heeft ze samen met andere brieven en documenten zorgvuldig bewaard.¹³ In 1702, ruim 40 jaar na de dood van zijn vader, heeft Légers zoon, eveneens Antoine geheten (1652-1719), de gehele verzameling aan de bibliotheek van de Academie in Genève geschonken.¹⁴

Reeds een jaar later werden acht van de 31 brieven van Lukaris aan Léger uitgegeven door de omstreden Franse protestantse theoloog Jean Aymon¹⁵ in zijn werk *Monumens authentiques de la religion des Grecs*.¹⁶ Hij wilde daarmee bewijzen dat de Griekse orthodoxie veel dichter bij het Calvinisme stond dan bij het Rooms-katholicisme. Een kritische editie van alle 31 brieven verscheen pas tegen het einde van de negentiende eeuw. Deze werd verzorgd door de Franse graecist Émile Legrand in het vierde deel van zijn magnum opus *Bibliographie hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix-septième siècle*.¹⁷ Legrand heeft ook een aantal andere belangrijke brieven uit de “Manuscrits grecs 37 et 38” uitgegeven, namelijk acht brieven van Léger aan Lukaris,¹⁸ drie brieven van Léger aan de “Vénérable Compagnie des Pasteurs et des professeurs de l’Église et École de Genève”,¹⁹ een brief van Léger aan Georgios Kōressios,²⁰ een brief van Léger

13 Vgl. Légers brief aan David Le Clerc van 20 december 1639 (Théodore Balma, “Lettres de pasteurs vaudois”, *BSSV* 57 (1931) 137). Vgl.: *Waldenser Chronick. Das ist von dem Herkommen, Lehr und Leben wie auch vielfaltigen Verfolgungen der Evangelischen Christen Waldenser genant. Von dem 1160. bis in das 1665. Jahr* (o.O. 1655) 308, waar vermeld wordt dat Léger, toen hij in 1644 uit de Waldenzendalen moest vluchten, “viele köstliche Sachen, die er von Constantinopel bracht” moest achterlaten.

14 Bernard Gagnebin, “Le cabinet des manuscrits de la Bibliothèque de Genève”, in: *Geneva*, Nieuwe reeks, 2 (1954) 85.

15 Betreffende Aymon (1661-na 1734) zie Émile en Eugène Haag, *La France protestante*, I (Paris 1877²) 202-204. Aymon kreeg de afschriften van Antoine Léger Jr (Jean Aymon, *Monumens authentiques de la religion des Grecs* (La Haye 1708) 11); vgl. Legrand, *Bibliographie hellénique*, III, 538.

16 Aymon, *Monumens*, 56-126. Op p. 9-12 vindt men enkele opmerkingen over Léger en zijn briefwisseling met Lukaris.

17 Legrand, *Bibliographie*, IV, 464-468.

18 Idem, 397v., 408-411.

19 Idem, 377-379, 380-382, 414-416. Op p. 449-451 is een vierde brief opgenomen, die uit de “manuscrits français” stamt (426, fol. 8v.).

20 Legrand, *Bibliographie*, III, 269v., vgl. 259v. en 538. Vgl. Samuel Baud-Bovy, “Antoine Léger, pasteur aux vallées vaudoises du Piémont et son séjour à Constantinople. D’après une correspondance inédite 1622-1631”, *Zeitschrift für schweizerische Geschichte/Revue d’histoire Suisse*, 24 (1942) 210-214. De brief van Léger aan Rivet van 23-12-1631/2-1-1632 (zie hierna, I.1.3.) bevestigt dat de “conférence” tussen Léger en Kōressios in 1621

aan Matthieu Cigalas;²¹ een brief van Léger aan Gerasimos Spartaliotes, de patriarch van Alexandrië;²² twee brieven van Léger aan Cornelis Haga;²³ twee brieven aan Léger van Metrophanes Kritopoulos;²⁴ vijf brieven aan Léger van Meletios Pantogalos, de metropoliet van Ephesos;²⁵ zes brieven aan Léger van zijn vriend Nathanael Konopios, de protosynkellos van Lukaris.²⁶

Volledigheidshalve heeft Legrand in zijn “Notice biographique” ook de complete briefwisseling uit 1627/28 tussen de “Compagnie des Pasteurs” van Genève, de “colloque” van de predikanten uit de Waldenzendalen en van Léger zelf over diens uitzending naar Constantinopel gepubliceerd. Deze briefwisseling wordt bewaard in de “Manuscrits français” van de Bibliothèque Publique et Universitaire te Genève.²⁷ Bovendien heeft Legrand enkele pagina’s uit de “Registres de la Compagnie des Pasteurs et professeurs de l’Église et Eschole de Genève” afgeschreven die informatie over Léger bieden.²⁸

Desalniettemin ontbreken in de “Manuscrits grecs 37 et 38” enige brieven en documenten die in het bezit van Antoine Léger moeten zijn geweest, zoals de belangrijke brief, die Lukaris op 15/25 maart 1634, toen hij als balling op Tenedos leefde, aan Léger schreef, met het verzoek in het geval dat hij zou sterven te betuigen,

dat ik als orthodoxe katholiek sterf in het geloof aan onze Heer Jezus Christus, in de evangelische leer, overeenkomstig de Confessio Belgica, mijn eigen Confessio, en de andere [geloofsbelijdenissen] van de evangelische kerken, die alle met elkaar overeenstemmen. Ik verafschuw de dwalingen van de papisten en het bijgeloof van de Grieken; ik keur goed en vereer de leer van de hoogverdiensterlijke doctor Johannes Calvijn en van allen die met hem instemmen. Ik verzoek U, heer Léger, op dit punt mijn getuige te zijn, omdat ik dit met een

plaatsgevonden heeft.

21 Legrand, *Bibliographie*, III, 314v.

22 Legrand, *Bibliographie*, IV, 385-389. Vgl. Hering, *Ökumenisches Patriarchat*, 185v. en Podskalsky, *Griechische Theologie*, 153v.

23 Legrand, *Bibliographie*, IV, 392v., 489-491.

24 Legrand, *Bibliographie*, III, 314v. Vgl. Baud-Bovy, “Antoine Léger”, 201, 205v. Over de missie van Kritopoulos in Duitsland en Zwitserland in 1627 zie Hering, *Ökumenisches Patriarchat*, 159, 177-181.

25 Legrand, *Bibliographie*, IV, 398v., 426v., 428v., 507v., 519-521. Vgl. Hering, *Ökumenisches Patriarchat*, 201, noot 108.

26 Legrand, *Bibliographie*, IV, 491-494, 502-504, 506v., 511v., 517-519. Vgl. Hering, *Ökumenisches Patriarchat*, 201, noot 108.

27 Legrand, *Bibliographie*, IV, 349-352, 353-358, 360-368, 370-372. Legrand geeft als signatuur op: “Mf. 197 aa. 8”; thans luidt de signatuur: “Ms. fr. 425”.

28 Legrand, *Bibliographie*, IV, 352v., 359, 368v., 379. Jean Jalla, die deze briefwisseling heeft gepubliceerd, kende blijkbaar het werk van Legrand niet (Jean Jalla, “Lettres des pasteurs des Vallées au Consistoire de Genève”, *BSSV* 64 (1935) 41-47. Op p. 40v. deelt Jalla een brief van Léger uit 1624 (uit de “manuscrits français”) mee, die bij Legrand ontbreekt. Enkele andere belangrijke pagina’s uit de “Registres” vindt men bij Edmond Perret, “Metrophanes Kritopoulos, Cyrillus Loukaris et Genève”, in: *Ekklesia kai Theologia. An Ecclesiastical and Theological Review of the Archbishopric of Thyateira and Great Britain*, vol. 2 (1981) 1033-1041.

zuiver geweten zo handhaaf, zo betuig en belijd, zoals ook mijn geloofsbelijdenis laat zien.²⁹

Op 2/12 mei zond Léger een afschrift van deze brief aan professor André Rivet in Leiden, die hem direct binnen en buiten Nederland bekendmaakte.³⁰

Later stuurde Léger nog een afschrift³¹ aan professor Johann Heinrich Hottinger in Zürich, die een deel van de brief publiceerde in zijn *Analecta historico-theologica sequentibus octo dissertationibus proposita*.³²

Ook de brief van 4/14 juli 1638, waarin Konopios Léger meedeelde dat Lukaris was gedood, bevindt zich niet meer te Genève, maar is alleen uit het genoemde werk van Hottinger bekend.³³

I.1.2. Papiers Ami Lullin 54

De tweede verzameling van brieven van Léger die informatie bieden over zijn relatie tot Lukaris, wordt onder de signatuur “Papiers Ami Lullin 54” bewaard in de Bibliothèque Publique et Universitaire te Genève. Zij bevat bijna 130 brieven van Léger, meest in het Frans, uit de jaren 1619-1661.³⁴ Ongeveer 80 brieven zijn gericht aan Bénédict Turretini, die hoogleraar was te Genève, 35 aan diens zoon François, vier aan zijn andere zoon Étienne; vijf brieven zond Léger aan Jean Diodati, die eveneens professor was te Genève, en drie aan de Nederlandse gezant Pieter Cornelis Brederode.

Samuel Baud-Bovy heeft in 1942 de brieven van Léger aan Bénédict Turretini³⁵ onderzocht en deels gepubliceerd in zijn artikel “Antoine Léger, pasteur aux vallées vaudoises du Piémont et son séjour à Constantinople. D’après une correspondance inédite 1622-1631.” Deze brieven verdienen een nader onderzoek.

29 Hering, *Ökumenisches Patriarchat*, 195 (vgl. 204, noot 118). “Percio ho volute scriver a V.R.tia e protestarvi, che mi siate Testimonio se io moro, como moro Catholico Orthodoxo nella fede del N.S.J.C. nella dottrina Evangelica, conforme la confessione Belgica, la confessione mia, e le altre delle Chiese Evangeliche, che sono tutte conformi; abhorisco gli errori delli Papisti, en le superstitioni delli Greci; provo et abbraccio la dottrina del Dottor meritissimo Gioanni Calvino, e di tutti quelli che sentono con lui. In questo voglio che mi siate Sig.r Legero testimono perche con sincera conscienza cosi tengo, cosi professo e confesso, como anco la mia confessione mostra.”

30 Vgl. I.1.3. Rivet publiceerde deze brief in zijn werk *Iesuita vapulans* (Leiden 1635) 256v. Daarbij noemt hij “amicum suum et meum” (een vriend van hem [Lukaris] en van mijzelf) als de ontvanger van de brief.

31 Twee afschriften van de brief in de “Thesaurus Hottingerianus” (vgl. I.1.5.), een in F. 44, 67, het andere in F. 51, 625.

32 (Zürich 1652), 560. Hottinger vermeldt dat Léger de ontvanger van de brief was.

33 Idem, 564-566 (vgl. Legrand, *Bibliographie*, IV, 514-516).

34 Deze brieven kwamen in de loop van de 18e eeuw in het bezit van Ami Lullin (1695-1765). In 1883 vond Edmond Pictet ze terug in het huis van Lullin te Creux-de-Genthod. In de tussentijd was dit huis gekocht door de familie De Saussure, die deze brieven in 1955 aan de *Bibliothèque Publique et Universitaire* heeft geschonken (Archives B.P.U., Ff 7).

35 Turretini stierf in 1631. Ook Hering, *Ökumenisches Patriarchat*, 181-204, heeft deze brieven voor zijn boek geraadpleegd.

I.1.3. Verzameling André Rivet

Ook in de 80 brieven, meest in het Frans, die Léger tussen 1628 en 1649 schreef aan André Rivet en die nu berusten in de verzameling André Rivet in de Leidse Universiteitsbibliotheek,³⁶ vindt men interessante gegevens over zijn tijd in Constantinopel. Deze correspondentie is, ook al heeft de Franse historicus Francis Waddington al in 1855 op het belang ervan gewezen,³⁷ tot nu toe nauwelijks onderzocht.

I.1.4. “Epistolae” van Buxtorf

Belangrijke brieven van Léger over Lukaris vindt men verder in de “Epistolae” van Buxtorf in de universiteitsbibliotheek van Bazel. Het gaat om 44 brieven, de meeste in het Latijn, die Léger tussen 1628 en 1661 aan de hebraïcus Johann Buxtorf junior in Bazel geschreven heeft.³⁸ In deze verzameling is ook een brief opgenomen uit 1639 van Léger aan David Le Clerc, die professor was in Genève. In 1931 heeft Théodore Balma drie brieven van Léger aan Buxtorf en zijn brief aan Le Clerc gepubliceerd in het *Bollettino della Società di Studi Valdesi*.³⁹

I.1.5. Thesaurus Hottingerianus

Veel informatie over Lukaris vindt men in de correspondentie van Léger die wordt bewaard in de “Thesaurus Hottingerianus” in de Zentralbibliothek van Zürich.⁴⁰ Van groot belang zijn de afschriften van 18 brieven in het Frans, die Léger tussen 1628 en 1637 schreef⁴¹ aan zijn studievriend Johann Rudolph Hottinger, die in 1628 predikant in Wetzikon was geworden.⁴² De “Thesaurus” bevat bovendien ongeveer 105 brieven in het Latijn uit de periode 1643-1661 van Léger aan Johann Heinrich Hottinger,⁴³ die te Zürich

36 Voor een overzicht van deze brieven zie Paul Dibon, *Inventaire de la correspondance d'André Rivet (1595-1650)* (La Haye 1971).

37 Francis Waddington, “Inventaire de quelques documents inédits sur l'histoire du protestantisme français conservés en Hollande”, *Bulletin de la Société de l'Histoire du Protestantisme Français (BSHPF)* 3 (1855) 355v. Vgl. idem, “L'église réformée de Constantinople au XVIIe siècle”, *BSHPF* 7 (1858) 125.

38 Universitätsbibliothek Basel. Handschriftenabteilung: G I 64, ff. 118-122.

39 *BSSV* 57 (1931) 136v., 141v., 145v.

40 Gagliardi, Ernst, und Forrer, Ludwig, *Katalog der Handschriften der Zentralbibliothek Zürich. II. Neuere Handschriften seit 1500* (Zürich 1982) 515-539 (signatuur F 36-87). De “Thesaurus” staat (inclusief de kaartenbak) ook op microfilm ter beschikking (Zug, IDC). Vgl. verder het artikel van Fritz Büsser, “Johann Heinrich Hottinger und der ‘Thesaurus Hottingerianus’”, in *Zwingliana* 22 (1995) 85-108.

41 “Thesaurus Hottingerianus”, F. 44, 91-96.

42 Betreffende J.R. Hottinger (1600-1670) zie Dejung, Emanuel, und Wuhrmann, Willy, *Zürcher Pfarrerbuch* (Zürich 1953).

43 Betreffende J.H. Hottinger (1620-1667) zie: *Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche*, Bd. VIII (Leipzig 1900) 39-401. Hij was sedert 1642 hoogleraar in Zürich, in 1655 ging hij naar Heidelberg, in 1661 keerde hij naar Zürich terug.

hoogleraar was in de kerkgeschiedenis en de oosterse talen.⁴⁴ Helaas is slechts één brief van Hottinger aan Léger bewaard gebleven,⁴⁵ maar daaruit wordt duidelijk dat Léger telkens weer op Lukaris te spreken komt omdat Hottinger hem daarnaar vraagt. In de “Thesaurus” bevinden zich bovendien twee afschriften van de hierboven geciteerde brief van Lukaris aan Léger uit 1634⁴⁶ en een afschrift van een brief van Léger uit 1644 aan de Nederlandse arabist Jacobus Golius.⁴⁷

Hottinger heeft de inlichtingen die Léger hem verschaftte verwerkt in zijn kerkhistorische publicaties, in het bijzonder in de “Appendix [– – –] exhibens confessiones Cyrilli, Patriarchae Constantinopolitani, Scripturae & Patrum testimoniis illustratam”, die hij opnam in de reeds genoemde *Analecta historico-theologica*. Hier dankt Hottinger uitdrukkelijk Léger, “amico meo singulari” voor zijn mededelingen uit de door hem bewaarde correspondentie.⁴⁸ De brieven van Léger aan Hottinger en de neerslag ervan in het werk van Hottinger zijn tot nu toe niet onderzocht.

I.1.6. Antistialarchiv

Ook in het “Antistialarchiv”, dat zich in het Staatsarchiv Zürich bevindt, liggen vele brieven van Léger. Van belang voor de relatie met Lukaris zijn vooral de twaalf Latijnse brieven van Léger uit 1629-1638 aan Johann Jakob Breitingen, de toenmalige Antistes van Zürich,⁴⁹ er zijn ook schetsen van Breitingers antwoordbrieven aan Léger bewaard gebleven.

I.2. Geschriften van Léger.

Antoine Léger heeft, zoals hierboven is gebleken, andere auteurs zoals Rivet en Hottinger gegevens voor hun beschrijving van de Griekse orthodoxie en van het leven en werk van Cyrillus Lukaris verschaft. Zelf heeft Léger, voor

44 “Thesaurus Hottingerianus” F 51, 596-687 (niet 496-587, zoals in de kaartenbak is aangegeven). Enkele brieven zijn alleen in afschrift bewaard.

45 Met deze brief van 19/29-12-1642 (F 41, 691) begon de briefwisseling tussen J.H. Hottinger en Léger.

46 Vgl. noot 24.

47 Betreffende Golius (1596-1667) zie *Nieuw Nederlandsch Biographisch Woordenboek*, dl. 10, 287-289. Golius, die in 1625 was benoemd tot hoogleraar voor het Arabisch te Leiden, was in 1628/1629 te Constantinopel. Léger kende hem persoonlijk, zie zijn brief aan Rivet van 15/25-3-1632 en W.M.C. Juynboll, *Zeventiende-eeuwsche beoefenaars van het Arabisch in Nederland* (Utrecht 1931) 170.

48 Hottinger, *Analecta*, 551, vgl. 552, 559v., 564.

49 Betreffende Breitingen (1575-1645) zie *Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche*, Bd III (Leipzig 1897) 372-375.

zover mij bekend,⁵⁰ bij zijn leven niets in druk gegeven over zijn tijd in Constantinopel.

Eerst in 1707 verscheen een tot op dat moment onbekend gebleven “Fragmentum vitae Cyrillae Lucarii” van de hand van Léger in druk. De uitgave ervan was verzorgd door de Engelse historicus Thomas Smith.⁵¹ Vermoedelijk gaat het hierbij echter om een fragment uit een brief die Léger na zijn terugkeer uit Constantinopel⁵² aan een persoon had gestuurd, die inlichtingen over Lukaris had gevraagd.⁵³ Dit fragment, dat voor een deel berust op mondelinge mededelingen van Lukaris aan Léger, bevat enkele interessante notities over het leven van Lukaris tot 1629; daarna breekt de tekst af.

Het is bekend, dat Léger in Constantinopel twee geschriften heeft samengesteld, één over de transsubstantiatie en één over de eucharistie, en dat Cyrillus Lukaris diep onder de indruk was van deze geschriften.⁵⁴ Vermoedelijk circuleerden ze alleen in de vorm van manuscripten, want Lukaris beschikte sinds 1627 niet meer over een eigen drukpers.⁵⁵ Het is zeker dat Léger zijn eigen exemplaren heeft meegenomen naar de Waldenzendalen, want hij noemt ze in een brief aan David Le Clerc uit 1639.⁵⁶ Légers zoon Antoine had ze in 1709 nog in zijn bezit.⁵⁷ Ook de Jezuïet Pierre Chappuis, die omstreeks 1670 in opdracht van de hertog van Savoye een reactie op Jean Légers

50 De bibliografie van Antoine Léger in: Stelling-Michaud, *Le livre du Recteur* 4, 305, bevat vele fouten en is niet compleet.

51 Thomas Smith, *Collectanea de Cyrillo Lucario* [– –] (Londinii 1707) 77-83. Het manuscript wordt bewaard in de Bodleian Library, Oxford, nr. 15684 (“Ms. Smith” 78). Over Smith (1638-1710) zie: *Dictionary of National Biography*, 53 (London 1898) 131-133. Hij was van 1668 tot 1671 predikant bij het Engelse gezantschap te Constantinopel.

52 Smith, *Collectanea*, p. XI, deelt mee dat hij dit fragment in 1687 had gekregen van Pierre Allix (1641-1717). Het is onduidelijk waar deze het vandaan had. Voor Allix zie Émile en Eugène Haag, *La France protestante*, 2e druk, vol. 1, 147-153. Allix, predikant in Charenton, had in 1685 de wijk genomen naar Engeland. Hij was erin geslaagd al zijn papieren mee te nemen. In 1690 publiceerde hij in Londen een werk tegen Bossuet met de titel: *Some remarks upon the Ecclesiastical History of the Ancient Churches of Piedmont*.

53 Zie bijvoorbeeld Légers brief aan J.H. Hottinger van 7/17-10-1645.

54 Legrand, *Bibliographie*, IV, 477, 485.

55 Over de drukpers van Lukaris zie Hering, *Ökumenisches Patriarchat*, 161vv.

56 Twee “traittés kata tes metousiooi seos” (Balma, “Lettres”, 137).

57 Legrand, *Bibliographie*, III, 538: Op 1-11-1707 schreef Antoine Léger junior aan Jean Aymon, dat zijn vader in Constantinopel “disputa sur la matière de l’Eucharistie avec un Grec nommé Coressi et un jésuite nommé Fournier. J’ay ces deux disputes”. Vgl. Baud-Bovy, “Antoine Léger”, 213. Aymon, *Monumens authentiques*, 10, schrijft dat Léger “s’étoit acquit une grande réputation dans les Églises Chrétiennes des Grecs Orientaux [– –] par ses Doctes Écrits”. Klaas Heeringa, *Bronnen tot de geschiedenis van den Levantschen handel*, I, 1 (= Rijks Geschiedkundige Publicatiën IX) (’s-Gravenhage 1910) 365v., citeert uit de notulen van de *Congregatio de Propaganda Fide*, waaruit blijkt dat de *Congregatio* bezorgd was dat Léger het protocol van zijn disputation met de Jezuïeten zou publiceren, “ut appareat diversitas responsionum a nostris religiosis datarum” (Atti, Vol. X [1634-1635] f. 336, 19).

Histoire générale schreef,⁵⁸ wist van het bestaan van deze geschriften.⁵⁹ Wat de inhoud betreft mag men aannemen, dat Léger de stelling van Cyrillus Lukaris heeft verdedigd dat de Grieks-Orthodoxe opvatting van de eucharistie principieel verschilt van de rooms-katholieke transsubstantiatieleer.⁶⁰

Ten onrechte daarentegen wordt vaak het *Novum Testamentum idiome graeco litterati et graeco vulgari* aan Léger toegeschreven. Het gaat hier om een vertaling van het Nieuwe Testament in het Nieuwgrieks, dat toentertijd door de in Constantinopel levende Grieken werd gesproken. Léger heeft dit werk niet vertaald, maar alleen de vertaling samen met Lukaris gecontroleerd en verbeterd, zoals ik nog zal aantonen.

II. Léger in Constantinopel

II.1. De keuze voor Léger

In juni 1627 vroeg de Nederlandse gezant, Pieter Cornelis Brederode,⁶¹ aan de “Compagnie des Pasteurs” van Genève, of zij geen predikant voor het Staatse gezantschap te Constantinopel ter beschikking kon stellen. Cornelis Haga, die van 1612 tot 1639 “orator” van de Staten-Generaal bij de Verheven Porte was,⁶² zocht een predikant die in het Italiaans (toentertijd de internationale omgangstaal in het gebied om de Middellandse Zee) preken kon. Haga was daaraan veel gelegen, omdat het werk van de predikant niet tot het gezantschap beperkt zou blijven, maar hij moest ook samenwerken met Cyrillus Lukaris om de Grieks-Orthodoxe Kerk te hervormen. Haga hoopte dat

58 Betreffende Chappuis en dit manuscript zie Daniele Tron, “Sulle tracce dell’autore de ‘L’Histoire Véritable des Vaudois des Vallées de Piémont’”, *BSSV* 166 (1990) 3-33.

59 Theo Kiefner, *Die Waldenser auf ihrem Weg aus dem Val Cluson durch die Schweiz nach Deutschland*, 1 (Göttingen 1980) 401, vat de pp. 765-774 uit de “Histoire Véritable” als volgt samen: “In den Niederlanden liess er [Léger] einige Schriften gegen den Papst und die katholischen Dogmen drucken, die heimlich in Konstantinopel verteilt wurden. Deswegen entwich er bei Nacht ans Meer und ging nach Ligourne [Livorno], während in Konstantinopel sein Bild verbrannt wurde.” Vgl. Jean Jalla, *Storia della Riforma religiosa in Piemonte durante i regni di Carlo Emanuele I e Vittorio Amedeo I (1580-1637)*, 2 (Torre Pellice 1936) 691v.

60 Betreffende deze discussie zie Podskalsky, *Griechische Theologie*, 392v. Vgl. Erich Bryner, “Der Zürcher Theologe Johann Jakob Ulrich und seine Konfessionskunde der griechisch-orthodoxen Kirche von 1621”, *Kirche im Osten* 34 (1991) 9-31.

61 Léger had Brederode reeds in 1624 in Straatsburg leren kennen en ontmoette hem opnieuw in juni 1628, kort voor zijn vertrek naar Constantinopel (Legrand, *Bibliographie*, IV, 352, 369, 371-374). Over Brederode (?-1637) zie Christiaan Sepp, “Het Nieuw-Grieksche Testament van 1638”, in: idem, *Bibliografische Mededeelingen* (Leiden 1883) 191-193.

62 “Orator” was de titel van een buitengewoon gezant, die voor een bepaalde tijd met een speciale opdracht in dienst werd genomen. Over Haga (1578-1654) zie A.H. de Groot, *The Ottoman Empire and the Dutch Republic. A History of the Earliest Diplomatic Relations 1610-1630* (Leiden-Istanbul 1978). De briefwisseling van Haga is grotendeels door Heringa uitgegeven in *Bronnen tot de geschiedenis van den Levantschen handel*, I, 1. Vgl. Hering, *Ökumenisches Patriarchat*, 419v. Haga had Lukaris in 1602 in Alexandrië leren kennen.

zo een toenadering van de Grieks-Orthodoxe Kerk tot de Calvinistisch-Gereformeerde kerken in West-Europa tot stand zou komen.

Het is niet verrassend dat Brederode zich tot de Compagnie des Pasteurs van Genève wendde. Te Genève leefden vele aanzienlijke families die sedert 1555 vanwege hun protestantse overtuiging uit Lucca waren gevlucht, maar het Italiaans nog steeds uitstekend beheersten. Uit deze kring stamden professoren als Giovanni Diodati, Bénédict Turretini en diverse predikanten.⁶³

De keuze van de Compagnie des Pasteurs viel echter op Antoine Léger. Weliswaar was deze nog maar kort tevoren, in januari 1627, predikant geworden in zijn geboorteplaats Villasecca in de Waldenzendalen in Piëmont, maar de Compagnie had hem alleen maar laten gaan op voorwaarde dat hij direct zou terugkeren wanneer men hem nodig had. Genève had namelijk zijn studie betaald. Daarom voelde ook Léger zelf zich aan de beslissing van de Compagnie gebonden.⁶⁴

Nadat Léger persoonlijk ingestemd had,⁶⁵ vroeg de Compagnie in februari 1628 officieel de Waldenzenkerk om toestemming. Deze gaf in mei, zij het met grote tegenzin, Léger verlof naar Genève te gaan om de zaak te bespreken. Afgesproken werd dat Léger gedurende twee jaren te Constantinopel zou verblijven en dan weer naar de Waldenzendalen zou terugkeren.⁶⁶ Na een reis over Bazel, Zürich en Venetië ging Léger in augustus 1628 in Livorno aan boord. In november van hetzelfde jaar kwam hij in Constantinopel aan.

II.2. Relatie met Cyrillus Lukaris

Aanvankelijk was Léger teleurgesteld over het optreden van Lukaris. Hij meende dat deze zijn hervormingsplannen al te zeer verborgen hield. Na enige tijd echter kreeg hij meer vertrouwen in de patriarch, en hij ontwikkelde zich tot diens adviseur. Omgekeerd koesterde Lukaris grote waardering voor Léger. Hij kwam soms zelfs naar het huis van Haga om naar de preken van Léger, die deze in het Italiaans hield, te luisteren.⁶⁷

De patriarch zelf sprak vloeiend Italiaans. Hij was in 1570 op Kreta geboren, dat toentertijd onder Venetiaanse heerschappij stond, en had onder andere gestudeerd bij Maximos Margounios te Venetië. In 1594 werd hij door de

63 Vgl. de inleiding op Emidio Campi e Carla Sodini, *Gli oriundi lucchesi di Ginevra e il cardinale Spinola. Una controversia religiosa alla vigilia della revoca dell'Editto di Nantes* (Napoli 1988).

64 Vgl. Jean Jalla, "Synodes Vaudois de la Réformation à l'exil", *BSSV* 25 (1908) 27. Vgl. idem, "Lettres des pasteurs", 42v.

65 Baud-Bovy, *Antoine Léger*, 199v. Léger koesterde eerst enige twijfel over zijn geschiktheid, want hij vermoedde dat zijn ouders al een vrouw voor hem hadden uitgezocht, terwijl de *Compagnie des Pasteurs* een ongehuwde predikant voor Constantinopel wenste.

66 Legrand, *Bibliographie*, IV, 352-374.

67 Vgl. Baud-Bovy, *Antoine Léger*, 203v., en Sepp, *Het Nieuw-Grieksche Testament*, 199. Voor een nauwkeurige analyse van hun betrekkingen, zie Hering, *Ökumenisches Patriarchat*, 181-206.

patriarchen van Constantinopel en Alexandrië naar Polen gezonden om de Unie tussen de orthodoxe Kerk van Polen en Litauen met de Rooms-Katholieke Kerk te verhinderen. Dat mislukte hem. In oktober 1596 bevestigde een synode in Brest het besluit van de paus, waarmee de orthodoxe Kerk in Polen in de Rooms-Katholieke Kerk werd opgenomen. Sedertdien wantrouwe Lukaris de Rooms-Katholieke Kerk,⁶⁸ die niet alleen door zulke unies, maar ook door de missie van de Jezuiten en de Kapucijnen het voortbestaan van de Grieks-Orthodoxe Kerk in gevaar bracht. Reeds tijdens zijn patriarchaat in Alexandrië (1601-1620) vroeg Lukaris calvinistische theologen uit Nederland om raad tegen de rooms-katholieke propaganda.⁶⁹ Nadat hij in 1620 tot oecumenisch patriarch gekozen was, zocht hij samenwerking met de Nederlandse en Engelse gezanten, om zo het katholieke offensief in Constantinopel te stoppen, dat sedert 1622 eendrachtig werd georganiseerd door de *Congregatio de Propaganda Fide* en door het Franse gezantschap. Daarbij werd Lukaris ook door Venetië ondersteund.

II.2.1. De geloofsbelijdenis van Lukaris

In de loop van de jaren 1620 had de patriarch al ideeën ontwikkeld betreffende de hervorming van zijn kerk, om haar van binnen uit tegen de Rooms-katholieke druk te versterken. Het was hem echter ook duidelijk, dat hij daarvoor op steun uit het protestantse West-Europa aangewezen was. Vooral daartoe had hij Léger en Haga nodig. Anders zou de pro-katholieke lobby, die ook in de kring van de orthodoxe clerus sterk vertegenwoordigd was, ieder initiatief in de kiem smoren.

Vooraf met het oog op ondersteuning uit het buitenland besloot Lukaris de tekst van zijn geloofsbelijdenis in het Latijn in West-Europa te laten verbreiden. Op 21/31 maart 1629 stuurde Haga met instemming van de patriarch een afschrift van het manuscript naar Den Haag en Parijs, beide met een door Haga geschreven authenticiteitsverklaring. Al in juni 1629 verscheen de Franse vertaling van het Parijse afschrift bij een gereformeerde uitgever in Sédan. Aan het slot van deze uitgave was, evenals bij alle andere Franse en Latijnse uitgaven, die nog in hetzelfde jaar verschenen, de authenticiteitsverklaring van Haga mee afgedrukt.⁷⁰

Op 4/14 april 1629, dus twee weken later dan Haga, stuurde ook Léger afschriften van de geloofsbelijdenis van Lukaris naar West-Europa, en wel

68 Ik volg hier Hering, niet Rozemond.

69 Deze contacten werden bemiddeld door David le Leu de Wilhem. Zie over deze koopman C.C. van Valkenburg, "Het regentengeslacht (le Leu) de Wilhem", in: *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 25 (1971) 157-159.

70 Rozemond, "De eerste uitgave", *NAKG* 51 (1970) 205-208.

naar Genève,⁷¹ Zürich,⁷² en waarschijnlijk ook naar de Waldenzendalen.⁷³ Pas in september 1629 besloot de Compagnie des Pasteurs van Genève de tekst te laten drukken.⁷⁴ De publicatie van de geloofsbelijdenis van Lukaris, die uit 18 artikelen bestond, wekte groot opzien in Europa, omdat de tekst duidelijk calvinistisch gestempeld was. Behalve op de *Institutio* van Calvijn greep Lukaris vooral terug op de Nederlandse Geloofsbelijdenis van 1561.⁷⁵ Al spoedig werd aan Katholieke zijde⁷⁶ beweerd dat deze geloofsbelijdenis een vervalsing was. Om dit gerucht te ontzenuwen⁷⁷ liet Lukaris in augustus 1631 een eigenhandig afschrift van zijn geloofsbelijdenis in het Grieks via Léger aan de Compagnie des Pasteurs van Genève toekomen.⁷⁸ Deze Griekse versie moest echter ook dienen om het standpunt van de patriarch in de Grieks-Orthodoxe Kerk bekend te maken. Om die reden had Léger al sedert mei 1629 bij de patriarch aangedrongen op de vervaardiging van een Griekse versie.⁷⁹ Van de Griekse tekst circuleerden in het begin alleen maar afschriften. Lukaris, Haga en Léger wilden wachten met de druk, omdat zij de hoop koesterden dat ook andere orthodoxe bisschoppen en patriarchen deze belijdenis zouden ondertekenen,⁸⁰ maar alle pogingen hen op de

71 Baud-Bovy, “Antoine Léger”, 204.

72 Brief van Léger aan J.R. Hottinger van 4/14-4-1629.

73 Piere Pierre, *Histoire ecclésiastique des églises réformées* [– – –] (Genève 1644, ²Pinerolo 1881), vol. 2, 37. Vermoedelijk ging dit afschrift later over in het bezit van Jean Léger; zie Jean Léger, *Histoire générale* [– – –], 2, 69.

74 De uitgave van Genève verscheen waarschijnlijk pas in 1630 (vgl. Rozemond, “De eerste uitgave”, 203). Een lijst van alle uitgaven van 1629/1630 biedt Legrand, *Bibliographie*, I, 267-272.

75 Lukaris had de NGB leren kennen dankzij de Oudgriekse vertaling, die in 1623 was vervaardigd door Jacobus Revius; 200 exemplaren van de tweede druk van deze vertaling werden in 1628 naar Constantinopel verstuurd (*BLGNP*, 3, 302). In 1630 werd de NGB in opdracht van Haga en Léger in het Nieuwgrieks vertaald en in handgeschreven kopieën verspreid (brief van Léger aan Rivet van 12/22-8-1630). In 1648 verscheen de eerste gedrukte uitgave van de NGB in het Nieuwgrieks; deze uitgave berustte op een nieuwe vertaling door Hierotheos Abbatios (Podskalsky, *Griechische Theologie*, 168 en 27).

76 Zie Legrand, *Bibliographie*, I, 268v. Podskalsky, *Griechische Theologie*, 169v. Enige Katholieke auteurs schijnen nog steeds te geloven dat Léger de tekst van 1629 direct beïnvloed heeft: “Zu klären wäre auch noch das Ausmass des direkten Einflusses A. Légers auf den Text der Confessio” (Podskalsky, *Griechische Theologie*, 180). Deze overtuiging wordt weerlegd door Hering, *Ökumenisches Patriarchat*, 193v., vgl. 188v., en door Rozemond, “De eerste uitgave”, 204.

77 Hering, *Ökumenisches Patriarchat*, 189v.

78 Legrand, *Bibliographie*, I, 317; Baud-Bovy, “Antoine Léger”, 204.

79 Baud-Bovy, “Antoine Léger”, 209. Léger wenste, “si on enseignoit en Grec franchement, cà qu’on escri secretement en latin” (brief van Léger aan J.R. Hottinger van 4/14-8-1629). Op 21/31-1-1631 schreef Léger aan Hottinger, “que Monsieur le p.C. a enfin traduit en G[rec] la conf[ession] et a commencé de la manifester en ma p[re]sence] a q[ue]lq[ue]s uns des siens et promis d’y adjouster quelq[ue]s articles dont je l’ai prié”.

80 Vgl. de brieven van Léger aan Rivet van 23-12-1631/2-1-1632 en van 15/25-3-1632. Zie ook de brief van Lukaris aan Diodati van 14/24-4-1632 (Legrand, *Bibliographie*, IV, 403v.).

filocalvinistische lijn van Lukaris te brengen, mislukten.⁸¹ In 1633 verscheen eindelijk de tekst te Genève in druk.

De uitgave van Genève van 1633 bevat behalve de Griekse tekst van de geloofsbelijdenis van Lukaris ook een nieuwe Latijnse vertaling.⁸² Bovendien is aan het slot van elk van de achttien artikelen een serie bijbelteksten opgenomen, die de waarheid van het artikel moesten bewijzen. Deze bijbelteksten zijn volledig in het Grieks uitgeschreven. Na de eigenlijke geloofsbelijdenis volgen nog de antwoorden van Lukaris op vier vragen, waarvan drie de bijbel betreffen.⁸³

Vooraf van rooms-katholieke zijde wordt vaak beweerd dat Léger invloed op de tekst van de geloofsbelijdenis van Lukaris heeft gehad. Ik heb in de briefwisseling van Léger echter geen enkele aanwijzing gevonden dat Lukaris is ingegaan op Légers voorstellen tot wijziging in de tekst van de geloofsbelijdenis. De Latijnse tekst van 1629 en de Griekse van 1631 vertonen nauwelijks verschillen. Echter was het vooral de verdienste van Léger dat de editie van 1633 ook in het Oosten verbreid werd.⁸⁴

Wel het werk van Léger zijn de bijbelse bewijsteksten, die aan ieder artikel van de geloofsbelijdenis van Lukaris zijn toegevoegd.⁸⁵ Léger had bovendien getuigenissen uit de geschriften van de kerkvaders verzameld, maar deze werden niet in de uitgave van 1633 opgenomen.

De editie van 1633 is tot nu toe nooit weer integraal uitgegeven, ook al heeft zij de latere edities, zoals bijvoorbeeld de anonieme uitgave uit 1645, die van Hugo de Groot stamt, tot grondslag gediend. In de latere edities worden namelijk alleen de vindplaatsen van de bijbelteksten aangegeven, niet meer de

81 Baud-Bovy, "Antoine Léger", p. 209-213; Hering, *Ökumenisches Patriarchat*, 185-187.

82 Legrand, *Bibliographie*, I, 315-321. Men drukte dus niet de Latijnse tekst van 1629 af.

83 Waarschijnlijk heeft Lukaris deze vragen en antwoorden toegevoegd met het oog op het plan om het Nieuwe Testament in Nieuwgriekse vertaling te drukken. Het is mogelijk dat zij zijn ontleend aan de catechismus, die Lukaris begonnen was op te stellen. Léger en Haga hadden Lukaris gevraagd een voorwoord voor de geloofsbelijdenis van 1631 te schrijven, maar daarop ging hij niet in.

84 Perret, "Metrophanes", 1038. E.H. Gaullier, *Histoire et description de la Bibliothèque Publique de Genève* (Neuchâtel 1853) 15v.

85 Deze hypothese is voor het eerst verdedigd door Manuel Candal, "La 'Confesion de fe' calvinista de Cirilo Lúcaris", in: *Miscelánea Comillas, XXXIV-XXXV, Collectánea teológica al R.p. Joaquín Salaverri, p.J.* (Comillas 1960) 256-262. Candal ontleende zijn bewijzen aan de bronnen die door Legrand zijn gepubliceerd. Zijn hypothese wordt bevestigd door de brief van Haga aan de Staten-Generaal van 17/27-1-1632, die wordt geciteerd door Sepp, "Het Nieuw-Grieksche Testament", 202v. In zijn artikel "De oosterse confessie van Cyrillus Lukaris", in: *Bezield verband. Opstellen aangeboden aan prof. J. Kamphuis bij gelegenheid van zijn vijfentwintig-jarig ambtsjubileum als hoogleraar aan de Theologische Hogeschool van de Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen op 9 april 1984* (Kampen 1984) 134-151, 415-419 houdt J.A. Meyer daarmee geen rekening; hij schrijft de keuze van de bijbelcitaten zonder meer aan Lukaris toe. Meyer corrigeert overigens terecht de lijsten van bijbelcitaten uit de latere edities naar de eerste editie van 1633.

teksten uitgeschreven. Daarbij zijn meerdere fouten ingeslopen.⁸⁶ In zijn uitgave nam Hugo de Groot overigens bewust de veroordelingen van de belijdenis van Cyrillus op, die door de synode van 1638, toen Cyrillus II Kontares, metropoliet van Berrhoia, patriarch was, en door de synode van 1642, tijdens het patriarchaat van Parthenios, waren uitgesproken. Op de synode van Jasny van 1642 werd de geloofsbelijdenis van Petrus Mohilas als orthodoxe geloofsbelijdenis aangenomen. Hugo Grotius zag zich door deze beslissingen bevestigd in zijn oordeel, dat de geloofsbelijdenis van Cyrillus Lukaris de persoonlijke opvattingen van de patriarch weergaf en niet de kerkelijke leermening. Bovendien twijfelde hij aan de oprechtheid van Lukaris en verdacht hij hem van politiek opportunisme.

Tot op heden ontbreekt een kritische editie van de *Confessio* van Lukaris, die gebaseerd is op de handschriften en de uitgaven van 1629 en 1633 met elkaar vergelijkt.⁸⁷

II.2.2. De Nieuwgriekse vertaling van het Nieuwe Testament

Al voor de komst van Léger koesterde Lukaris het plan om het Nieuwe Testament te vertalen in het Nieuwgrieks, dat toentertijd door de Grieken in het Ottomaanse Rijk werd gesproken. Ook langs deze weg hoopte hij zijn kerk innerlijk te sterken en weerbaar te maken. Het kostte Haga en Léger echter heel wat moeite, voordat het hun in 1629 gelukte de patriarch tot de uitvoering van dit plan te bewegen.⁸⁸ Léger hielp de vertaler, de monnik Maximos Calliopolites, in het bijzonder bij de “lieux difficiles comme lui sont particulièrement les Hébraïsmes”.⁸⁹ Nadat in 1631 de eerste versie voltooid was, verzocht Haga de Staten-Generaal om financiële ondersteuning voor de druk, die hem, op advies van Golius, ook toegezegd werd. Het boek zou in Genève gedrukt worden. Om iedere twijfel aan de juistheid van de vertaling te onderdrukken werd besloten om parallel ook de Griekse grondtekst op te nemen.

Het duurde echter nog zeven jaar voordat de vertaling gedrukt werd. De herziening van de vertaling door Léger en Lukaris, en de dood van Maximos Calliopolites in september 1633, vertraagden de uitgave. In Genève werd de

86 *Cyrrilli Lucaris Patriarchae Constantinopolitani Confessio Christianae fidei. Cui adjuncta est gemina ejusdem Confessionis Censura Synodalis; Una, à Cyrillo Berrhoeensi, altera, à Parthenio [– – –] promulgata. Omnia Graece et Latine* (z.p. [Amsterdam]). Vgl.: *Briefwisseling Hugo Grotius*, XIV (1643) (RGP 222) (Den Haag 1993) XXI, 23, 465, 791 en a.w., XV (1644) (RGP 238) (Den Haag 1996) XXX, 7.

87 Vgl. Meyer, “De oosterse confessie”, 134-139. De inhoud van de geloofsbelijdenis van Lukaris wordt uitvoerig geanalyseerd door Richard Schlier, *Der Patriarch Kyrill Lukaris von Konstantinopel. Sein Leben und sein Glaubensbekenntnis* (Marburg 1927).

88 Vgl. Legrand, *Bibliographie*. IV, 381, 383; Baud-Bovy, “Antoine Léger”, 207v.; Hering, *Ökumenisches Patriarchat*, 183v.; Podskalsky, *Griechische Theologie*, 167v., noten 689 en 691.

89 Brief van Léger aan J.R. Hottinger, 4/14-8-1629.

vertaling nogmaals gecontroleerd en voor de druk klaargemaakt door David Le Clerc. Eigenlijk had Léger dat moeten doen, maar deze was zojuist in de dalen teruggekeerd en wilde niet weer direct naar Genève vertrekken.⁹⁰ Daardoor verscheen het werk pas in 1638, toen Lukaris al was omgebracht. Slechts weinige exemplaren zouden Constantinopel bereiken.⁹¹

II.2.3. Overige projecten

Lukaris zweefde ook nog andere projecten voor de geest, zoals de oprichting van een priesterseminarie⁹² en de publicatie van een catechismus in het Nieuwgrieks,⁹³ maar deze werden niet uitgevoerd.

Wellicht hoopte Léger de positie van Lukaris te versterken door Gereformeerde kolonisten uit katholieke landen naar Moldavië te halen.⁹⁴ De bevolking van Moldavië was orthodox, maar het land grensde aan Zevenburgen, dat grotendeels Gereformeerd was. Beide gebieden lagen in de invloedssfeer van het Ottomaanse Rijk. Van Constantinopel uit correspondeerde Léger met Gereformeerde professoren in Zevenburgen, zoals J.H. Alstedt.⁹⁵

II.2.4. Vertrek

Léger, die door de Waldenzenkerk eigenlijk maar voor twee jaren was uitgeleend, keerde pas in januari 1637, dus na meer dan acht jaar, in de Waldenzendalen terug. Voordien had hij al enkele malen willen terugkeren, omdat de ontwikkelingen in Piëmont hem grote zorg bereidden, maar Lukaris en Haga wisten hem telkens weer te overtuigen om nog te blijven.

Na het vertrek van Léger namen de gebeurtenissen een dramatische wending. Nog geen negen maanden later, op 7 juli 1638, werd Lukaris omgebracht. In 1639 keerde Haga naar Nederland terug. Léger gaf echter de hoop op een hervorming van de orthodoxe kerk naar Calvinistisch model niet op. Dat blijkt al daaruit dat hij in de brieven die hij na zijn terugkeer aan Rivet zond, veel meer over Constantinopel schrijft dan over de Waldenzendalen. Hij probeerde de reputatie van Lukaris tegen de lasteringen van Rooms-katholieke zijde te beschermen. Hij ondersteunde leerlingen van Lukaris, zoals Meletios

90 Op 16/26-4-1937 hadden de Staten-Generaal Léger daarom gevraagd (Sepp, "Het Nieuw-Grieksche Testament", 217). Vgl. de brief van Léger aan Rivet van 26-3/5/4-1638. Ook Lukaris had aan Léger gedacht (Perret, "Metrophanes", 1040).

91 Legrand, *Bibliographie*, IV, 363-388. Over de geschiedenis van de vertaling en de rol van Léger, zie Sepp, "Het Nieuw-Grieksche Testament", 188-256, en Baud-Bovy, "Antoine Léger", 206-208.

92 Baud-Bovy, "Antoine Léger", 204-206; Hering, *Ökumenisches Patriarchat*, 182v.

93 Baud-Bovy, "Antoine Léger", 204; Hering, *Ökumenisches Patriarchat*, 183v.; Podskalsky, *Griechische Theologie*, 168.

94 Baud-Bovy, "Antoine Léger", 213-215; Hering, *Ökumenisches Patriarchat*, 203.

95 Brief van Léger aan J.R. Hottinger, 2/12-4-1635.

Pantogalos.⁹⁶ In 1652 zette hij zich ervoor in dat weer een predikant naar Constantinopel zou worden gestuurd.⁹⁷

Besluit

De apologie speelde in de Calvinistische theologie van de zeventiende eeuw een buitengewoon belangrijke rol. Zij moest tegen de Rooms-Katholieke en Lutherse polemieken bewijzen, dat de Gereformeerde kerken zuiver christelijk waren. Dit was des te noodzakelijker, omdat deze kerken gedurende de Dertigjarige Oorlog gevoelige nederlagen leden.

De contacten van de Calvinisten uit West-Europa met de Grieks-Orthodoxe Kerk werden in sterke mate door deze apologetische behoefte geleid.⁹⁸ De Nederlandse gezant Haga schreef, dat het zijn “principaelste oochmerk altyd geweest is ende noch is om de leere van de gereformeerde kerken [– – –] onder de Griecxsche prelaten ende andere verstandige soo geestelycke als wereltlycke luydens, bekent te maecken, ende te doen blycken dat deselve met de leere Christi, en van de primitive Apostolische kercke, ende ouwe Griecxsche vaders over eencompt”.⁹⁹ De geloofsbelijdenis van Cyrillus Lukaris scheen deze overeenkomst te bevestigen.¹⁰⁰

Voor Léger als Waldenzenpredikant was deze vraagstelling niet nieuw. Ook in de Waldenzenkerk zochten de Calvinisten de bevestiging van de waarheid van hun leer. Het feit dat de Waldenzen, die voor directe erfgenamen van de oerchristelijke kerk werden gehouden, een Gereformeerde kerk hadden opgericht, bevestigde in de ogen van vele Calvinistische theologen dat hun leer zuiver en apostolisch was.

Léger zelf was zijn leven lang een apologet. Hij beperkte zich echter niet tot een theoretische bewijsvoering van de continuïteit tussen de Grieks-Orthodoxe Kerk en de Gereformeerde kerken, maar zette zich daarvoor ook persoonlijk in. Daarom was hij bereid naar Constantinopel te gaan en zocht hij daar contact met Lukaris en andere orthodoxe geestelijken.

Maar ook Légers onvermoeibare inzet voor de Waldenzenkerk, die hem bijna het leven kostte, moet uit zijn apologetisch streven worden verklaard. Hij was ervan overtuigd, dat de Waldenzen hun oorsprong op de apostelen konden herleiden, en hij verzamelde, om dat te bewijzen, evenals zijn neef Jean Léger manuscripten van de middeleeuwse Waldenzen.

De verbanden met de Grieks-Orthodoxe Kerk en de Waldenzenkerk konden in de ogen van Léger de Gereformeerden bemoedigen om verder te strijden

96 Vgl. Rozemond, *Archimandrite Hierotheos Abbatios*, 23v.

97 Vgl. Francis Waddington, “Genève et Constantinople 1592-1732”, *BSHPF*, 10 (1861) 235.

98 Vgl. Ernst Benz, *Die Ostkirche im Lichte der protestantischen Geschichtsschreibung von der Reformation bis zur Gegenwart* (Freiburg 1952) 47vv.

99 Sepp, “Het Nieuw-Grieksche Testament”, 202.

100 Hering, *Ökumenisches Patriarchat*, 190, 203v.

tegen de overmachtige krachten van de Contra-Reformatie. Het eerste gebod was en bleef de reformatie van de kerk: *ecclesia semper reformanda*. Als middelen daartoe zag Léger, evenals de meeste theologen van zijn tijd, de catechismus, de geloofsbelijdenis, de bijbel en de theologische opleiding. Dit betekent niet dat Léger de Grieks-Orthodoxe Kerk wilde calviniseren. Evenals velen van zijn vrienden stond hij later onder de invloed van de ideeën van de Engelsman John Durie, die alle christelijke kerken tegen Rome wilde verenigen. Alleen zo kon ook volgens Léger de ene, ware, christelijke kerk worden gered.

De correspondentie van Justus Heurnius als zendeling in de Molukken 1633-1638

Hendrik E. Niemeijer

De Ambonse Reformatie

De Nederlandse Verenigde Oost-Indische Compagnie nam op 23 februari 1605 zonder slag of stoot het Portugese fort *Nossa Senhora de Anunciada* te Ambon in. Met de verovering van deze in 1575 door de Portugezen gestichte stad, viel een groot specerijengebied in de handen van de VOC: de westelijke helft van het eiland Ambon (Leitimor) en het grootste gedeelte van de Lease-eilanden Haruku, Saparua en Nusa Laut. Op het moment van verovering was het de scheepscommandanten van de in 1602 opgerichte VOC nog niet duidelijk in hoeverre een volledig monopolie op de specerijen haalbaar was. Maar reeds in 1607 kon de VOC een alliantie sluiten met de sultan van Ternate tegen de inmiddels binnengedrongen Spanjaarden uit Manilha, en kon de fortificatie van Ternate beginnen. Bacan en Makian vielen kort daarna, terwijl de Banda-eilanden (rijk aan nootmuskaat) in 1621 door Jan Pietersz. Coen werden veroverd.

Met de verovering van Ambon behoorde het katholicisme als publieke religie in deze stad en zijn onderhorige dorpen tot het verleden. Volgens katholieke bronnen telde het aantal door de Portugezen gekerstende dorpen op Ambon en de Lease-eilanden op dat moment 22-34. Op twee dorpen na waren de Lease-eilanden door de paters gekerstend. De stad Ambon had 2.500 Ambonse christenen in 1581, en 1.600 in 1592.¹ De in totaal 20.000 christenen werden allen protestants toen de radjas trouw zwoeren aan de Prins van Oranje en de Staten Generaal, al volgde het negorijvolk nog op grote schaal hun traditionele gebruiken die vastlagen in de *adat istiadat*. Veelal in het geheim, want de Portugezen bestrafden alle ritueel dat riekte naar vooroudercultus of magie. H. Jacobs ziet een directe relatie tussen de Portugese machtspolitiek en de afnemende sterkte van het katholicisme in het laatste kwart van de zestiende eeuw: 'Seeing the Portuguese power shrink and themselves no match for the enemy, they felt inclined to fall away from Portugal and their Church'.²

De eerste Nederlandse predikanten Caspar Wiltens en Sebastianus Danckaerts bevestigen Jacobs' impressie. Hun mening over het Ambonse christendom was overladen met kritiek. Danckaerts berichtte in 1619 dat slechts één op de

1 Jacobs, H. SJ, *Documenta Malucensia*. [3 Vols.] Monumenta Historica Societatis Iesu 109 (1974), 119 (1980), 126 (1984). Rome: Jesuit Historical Institute 1974-1980, vol. I, 21.

2 Jacobs, H. SJ, "Ambon as a Portuguese and Catholic Town 1576-1605", in: *Neue Zeitschrift für Missionswissenschaft* 41 (1985), 1-17, speciaal 14.

vijftig christenen zijn of haar doopnaam wist.³ Zonder boetes op nalatigheid ten aanzien van de kerk- en schoolgang kon het Ambonse christendom zijns inziens niet in stand worden gehouden.⁴ Gouverneur Artus Gijssels opperde daarom het plan om de zonen van de radjas in het christelijk geloof te onderwijzen, daarbij wijzend op het onderwijssysteem dat de moslims op het andere deel van het eiland Ambon, Hitu, navolgden. Danckaerts rekruteerde daarop studenten onder de jonge dorpsélite, en stelde hen na verloop van tijd aan tot school- en leermeesters op de dorpen, waar zij ook verantwoordelijk werden voor de zondagse liturgie.

De eerste periode van reformatie van zowel katholieke als 'heydense'gebruiken verliep moeizaam. Een beeldenstorm op katholiek Ambon was de Nederlanders niet moeilijk gevallen, doch een nieuw élan van geestelijke activiteit kwam maar zeer langzaam op gang. Jan Pietersz. Coen liet in 1621 weliswaar een nieuw kerkgebouw timmeren, maar een kerkenraad werd pas op 21 augustus 1625 opgericht – hij kwam onder leiding te staan van ds Johannes du Praet.⁵ Gedurende de eerste decennia van aanwezigheid van VOC-predikanten, hebben zij de buiten de stad gelegen christendorpen slechts zeer onregelmatig gevisiteerd. Avondmaalsvieringen vonden buiten de stadskerk niet plaats. In 1638 schreef ds Daniel van Sonneveld dat de Ambonse kerk slechts 31 Nederlandse en 24 Ambonse avondmaalsgangers telde. Het aantal scholen was sedert het Portugese vertrek nauwelijks gegroeid en bestond nog uit 18. Het was moeilijk het christelijke huwelijk bij de negorijbevolking ingang te doen vinden.⁶ De Ambonse Reformatie is, concluderend, niet een overtuigende religieuze beweging geweest maar allereerst een politieke manoeuvre van de lokale radjas, gevolgd door een moeizame introductie van de protestantse kerk- en schoolpraktijken met behulp van een boetensysteem, waarvan overigens de vooral de radjas profiteerden.

Beeldvorming over ds Justus Heurnius

Met het laatstgenoemde jaartal (1638) zijn wij al aan het einde van de ambtsperiode van ds Justus Heurnius. Hij geldt als een van de belangrijkste predikanten die gedurende de VOC-periode in Oost-Indië hebben gewerkt. Geboren als zoon van de befaamde Leidse hoogleraar Johannes Heurnius,

3 Algemeen Rijksarchief, Archief VOC 1070 fol. 517^r-518^r, Danckaerts aan de Heeren XVII, XVII, 4 April 1619.

4 Dankaerts, S., *Historisch ende Grondich Verhael vanden Standt des Christendoms int quartier van Amboina* [...], 's-Gravenhage, 1621, 22.

5 ANRI Archief Ambon 992 fol. 23-24; Kerkelijke acten van Amboina, 21 augustus 1625. In de eerste kerkenraadsvergadering ontstond onenigheid over de vraag of men ook enkele Ambonse christenen zitting moest vergunnen. Uiteindelijk mocht een Ambonees christen als waarnemer de vergaderingen bijwonen.

6 VOC 1143, fol. 312.

ontwikkelde hij een voor die tijd opvallend grote belangstelling voor de theologie betreffende ‘de voortplanting der religie onder de heydenen’.⁷ Na publicatie van een theologische verhandeling over dat onderwerp in 1618,⁸ drong hij bij de classis Amsterdam herhaald aan op uitzending naar Oost-Indië. In 1624 vertrok hij naar Batavia, waar hij tot 1632 als stadspredikant werkte. Gedurende deze periode geraakte hij in een langdurige strijd verwickeld met de Hoge Regering (de gouverneur-generaal en Raden van Indië). Twistpunt was de verhouding tussen kerk en overheid, waarbij de Hoge Regering zich soms verregaand bemoeide met de uitzending van predikanten, de kerkelijke correspondentie en de kerkelijke tuchtuitoefening. Ook dwong de Hoge Regering de aanwezigheid van een commissaris-politiek tijdens kerkenraadsvergaderingen af. Tegen deze inmenging in kerkelijk zaken heeft Heurnius zich fel verzet. Hij wordt daarom in de oudere historiografie dan ook vooral genoemd en geroemd als voorvechter in de Oost-Indische kerkelijke strijd.⁹

Over zijn belangrijke zendingswerk in de VOC-provincie Amboina (zo werden de huidige Midden-Molukken destijds genoemd) is nog geen bevredigende studie geschreven. Buiten de kerkenraad in Ambon om,¹⁰ werd hij in 1633 met steun van de Hoge Regering naar Amboina gezonden om de Alifuru¹¹ op Ceram te bekeren. Missie onder volkeren die buiten het koloniale territorium woonden en ook niet eigener beweging om de Christelijke religie hadden gevraagd, kwam in de zeventiende eeuw zelden voor. Maar Heurnius werd door de Bataviase kerkelijke en politieke autoriteiten gezonden als ‘zending’ met een speciale bekeringsstaak ten aanzien van ‘heydenen’ in gebieden waar de VOC formeel niets te zeggen had. De Bataviase kerk ondersteunde uit religieuze motieven Heurnius’ zendingswerk terwijl de VOC baat had bij een alliantie met de Alifuru in de voortdurende strijd tegen de vijandige moslims van Hitu en Hoamoal¹² (vallend onder het sultanaat Ternate). Deze laatsten trachtten hun kruidnagelhandel met name de Makassaren te beschermen tegen westerse usurpatie. Deze opzet mislukte, vooral door de bloedige koloniale oorlogen die de VOC in de jaren dertig in de Midden-Molukken voerde. Heurnius heeft dan ook moeten werken onder ongunstige omstandigheden. Zending onder de Alifuru op Ceram bleek onmogelijk. Heurnius’ enigszins wilde plannen – in Batavia waren kerk en

7 Het woord ‘zending’ komt in de zeventiende eeuw niet voor.

8 *De Legatione Evangelica Ad Indos Capessenda Admonitio*, 7 juli 1618; bibliotheek Hendrik Kraemer Instituut te Oegstgeest, nr. Ka-31.

9 J.R. Callenbach, *Justus Heurnius, eene bijdrage tot de geschiedenis des Christendoms in Nederlandsch Oost-Indië* (Nijkerk 1897).

10 Zie noot 33.

11 De vernederlandste term van dit Ternaatse woord luidt Alfoeren; letterlijk: de ‘wilde mensen’.

12 Hoamoal is het westelijke schiereiland van Ceram.

overheid onvoldoende op de hoogte van de politieke situatie op Ceram – werden vrijwel direct na zijn aankomst in Ambon geblokkeerd door zowel de Politieke Raad van Ambon als de kerkenraad. Beide colleges achtten het een veel te groot risico om een predikant onbeschermd het koppensnellersgebied in te sturen. De door de Nederlanders van de Portugese missie overgenomen kerken en scholen op Ambon en de Lease-eilanden verkeerden dikwijls in een deplorabele staat. Gedurende de jaren 1633-1638 heeft Heurnius beurtelings in Ambon en op het eiland Saparua gewerkt. Hoewel zijn plannen om onder de Alifuru van Ceram te werken nooit zijn gerealiseerd, is hij van grote betekenis geweest voor de stabilisering van het Christendom op reeds gekerstende eilanden.

Een belangwekkende archiefvondst

Door nieuwe archiefvondsten is het mogelijk de geschiedenis van het Ambonse protestantisme gedetailleerder te onderzoeken dan tot dusverre mogelijk was. Recentelijk trof ik enkele hoogst interessante archiefbundels aan met zeer oude kerkelijke correspondentie in het omvangrijke Archief van het Gouvernement Amboina, in het *Arsip Nasional Republik Indonesia* (ANRI) Jakarta. De voorlopige inventaris van dit archief lezend, viel het oog op een collectie van drie bundels met correspondentie van kerkenraad van Amboina aan de kerkenraad van Batavia. Het eerste deel bestrijkt de periode 1618-1659, het tweede 1660-1737, en het derde 1737-1790. Tezamen bevatten de delen meer dan 1400 folio's aan visitatierapporten en brieven. Zij bieden ons vele honderden nieuwe documenten betreffende de Protestantse kerk in de VOC-provincie Amboina. Naast de eerder in het archief van het gouvernement Ternate aangetroffen correspondentie van de kerkenraad van Ternate (1626-1789), en een in het gouvernementsarchief van Banda aangetroffen deel met vergelijkbare correspondentie van de kerkenraad van Banda-Neira (1740-1788), verdient deze Ambonse kerkelijke correspondentie een plaats in de voorgenomen uitgave van een bronnenpublicatie betreffende de geschiedenis van de Protestantse kerk in de Molukken onder de VOC.

Het is een raadsel hoe deze kerkelijke correspondentie van de drie Molukse kerkenraden in de onderscheiden archieven van de voormalige drie Molukse gouvernementen is terechtgekomen. Dat de delen kerkenraadsarchief aanvankelijk bewaard zijn in het kerkarchief van Batavia, lijkt zeker. In de marge van de brieven worden talloze korte aantekeningen betreffende de data van ontvangst of beantwoording van de hand van de Bataviase dominees aangetroffen. Vroegere kenners van het Bataviase kerkarchief, zoals C.A.L. van Troostenburg de Bruijn en J. Mooij, hebben mogelijk gedacht dat de complete kerkenraads correspondentie uit de Molukken in het Bataviase kerkarchief miste, maar hebben blijkens hun publicaties kennelijk niet geweten dat

deze verspreid was ondergebracht in de drie Molukse gouvernementsarchieven.¹³

Onbekende brieven van ds Justus Heurnius

De redactie van dit tijdschrift oordeelde het de moeite waard enkele fragmenten uit het eerste deel, 1618-1659, te publiceren, namelijk dertien (elf) brieven van Heurnius aan de Bataviase kerkenraad. Deze brieven werpen nieuw licht op zijn ervaringen, maar dienen te worden vergeleken met de van hem reeds bekende brieven die in de negentiende eeuw werden gevonden in het Haagse VOC-archief.¹⁴ Hoewel de brieven die Heurnius schreef aan de kerkenraad van Batavia, naar inhoud gedeeltelijk overeenkomen met zijn brieven gericht aan de Heeren XVII of de Nederlandse classes, is het van belang de nieuwe brieven hieronder in hun geheel te publiceren.

In deze bijdrage beperk ik mij tot de publicatie van de brieven van Heurnius die werden aangetroffen in de eerste bundel kerkenraadsrespondentie 1618-1659. Alle tot dusverre gevonden brieven uit Heurnius' Ambonse periode 1633-1638 worden in de onderstaande tabel vermeld. In de linkerkolom zijn opgenomen de in het Haagse VOC-archief gevonden brieven, in de rechterkolom Heurnius' brieven aan de Bataviase kerkenraad.

GG Hendrick Brouwer, 25 mei 1633. ¹⁵	Batavia, 4 mei 1633.
GG Hendrick Brouwer, 7 juni 1633. ¹⁶	Batavia, 7 juni 1633.
	Ds Petrus Scotus, 8 juni 1633.
Kamer Amsterdam, 19 aug. 1633. ¹⁷	Batavia, 15 aug. 1633.
GG Hendrick Brouwer, 19 aug. 1633. ¹⁸	
GG Hendrick Brouwer, 18 mei 1634. ¹⁹	Batavia, 17 mei 1634.
Kamer Amsterdam, 30 aug. 1634. ²⁰	–
–	Batavia, 19 april 1635.
–	Batavia, 20 april 1635.
–	Batavia, 3 aug. 1635.
Gouv. Artus Gijsels, 22 mei 1636. ²¹	Batavia, 21 mei 1636.

13 Ik doel met name op Van Troostenburg de Bruijns *Biographisch Woordenboek van Oost-Indische Predikanten*. Nijmegen, 1893, en Mooij's *Geschiedenis der Protestantsche Kerk in Nederlandsch-Indië, eerste boek*. Batavia, 1923.

14 Deze zijn – op één na – gepubliceerd in: J.A. Grothe, *Archief voor de geschiedenis der Oude Hollandsche Zending* (voortaan: *AGOHZ*) VI, De Molukken 1625-1638. Utrecht, 1891.

15 ARA VOC 1114, fol. 239^v-241^r; *AGOHZ* VI, 225-230. (GG = gouverneur-generaal)

16 ARA VOC 1114, fol. 244^v; *AGOHZ* VI, 225-230 vermeldt foutief 17 juni.

17 ARA VOC 1108, fol. 789^v-792^r; niet opgenomen in *AGOHZ*.

18 ARA VOC 1114, fol. 286^v-287^r; *AGOHZ* VI, 252-256.

19 ARA VOC 1114, fol. 393-394; *AGOHZ* VI, 275-278.

20 ARA VOC 1113, fol. 826-831; *AGOHZ* VI, 283-295.

21 ARA VOC 1121 fol. 1470-1472; *AGOHZ* VI, 336-339.

–	Batavia, 10 juli 1636
Gouv. Artus Gijsels, 8 sept. 1636. ²²	Batavia, 9 sept. 1636.
GG Anth. van Diemen, 10 sept. 1636. ²³	
Kamer Amsterdam, 17 sept. 1636. ²⁴	
Heeren XVII, aug. 1637. ²⁵	Batavia, 17 aug. 1637.
–	Batavia, 29 april 1638.

Dit eenvoudige schema maakt duidelijk dat de predikant gewoonlijk tweemaal per jaar brieven schreef, namelijk telkens wanneer de moesson draaide en de met specerijen volgeladen retourschepen op het punt stonden ‘den dreg te laeten druypen’ en naar Batavia te stevenen. Met diezelfde schepen gingen ook de reguliere brieven mee van de kerkenraad van Amboina, meestal gericht aan de kerkenraad van Batavia. Heurnius heeft als een van de weinigen op persoonlijke titel een reeks van brieven naar Batavia en Nederland geschreven. Aangezien hij van de kerkenraad van Batavia en de Hoge Regering een speciale commissie had gekregen, voelde hij zich daartoe kennelijk verplicht.²⁶

Vervolgonderzoek

De brieven van Heurnius zijn op talloze punten moeilijk te begrijpen zonder uitvoerig kennis te nemen van de regionale inheemse en koloniale geschiedenis. Het is daarom raadzaam bij het onderzoek naar de Protestantse zending in Amboina niet alleen kerkelijke documenten maar ook overheidsdocumenten te betrekken. Bestudering van de bredere historische context kan verduidelijken waarom kerkelijke activiteiten in die geweldadige periode van de jaren dertig zo sterk moesten worden ingeperkt. Zozeer zelfs, dat Heurnius jaar op jaar blijk gaf liever naar Batavia te willen terugkeren, dan in de provincie Amboina te blijven. Ondanks de teleurstelling over het laten varen van zijn romantische en enigszins naïeve plan zich te vestigen onder de ‘wilde heydenen’ buiten het Midden-Molukse VOC-territoire, heeft hij tijdens zijn verblijf op Saparua onderwijs en catechese willen verbeteren. Hij toonde zich een groot voorstander van het gebruik van de lokale taal en niet van het Maleis. Zou – de vraagstelling omkerend – een verbeterd systeem van kerkelijk onderwijs van invloed zijn geweest op de politieke verhoudingen tussen reeds gekerstende dorpen en de VOC?

22 ARA VOC 1121 fol. 1473-1474; *AGOHZ* VI, 346-349.

23 ARA VOC 1121, fol. 814-817; *AGOHZ* VI, 349-353.

24 ARA VOC 1121, fol. 1364-1371; *AGOHZ* VI, 357-365.

25 ARA VOC 1125, fol. 751-754; *AGOHZ* VI, 371-374.

26 Enkele brieven van Heurnius die ik in het kerkenraadsarchief van Batavia (inventarisnummer 70 fols. 3, 6-9,13-20) aantrof, dateren van zijn Bataviase periode en worden hier volledigheidshalve vermeld: 1. Een brief aan ds. Petrus Schottte te Ternate, 7 februari 1629. 2. Idem, 1 maart 1629. 3. Idem, [oktober] 1632.

In het onderzoek naar de politieke verhoudingen tussen de VOC en de inheemse politieke machtscentra Hitu en Hoamoal zijn reeds enkele stappen gezet. Het is duidelijk dat reeds in de vroege zeventiende eeuw veel verzet tegen gedwongen hongi-tochten²⁷ en herendiensten bestond, ook onder de bevolking van de christelijke dorpen. In dat verband zij verwezen naar het recente onderzoek van G.J. Knaap naar de Ambonse revolutie van 1636,²⁸ en naar onderzoek naar de particuliere archieven van Artus Gijsels, gouverneur van Amboina (1631-1634) en commissaris-visitateur en Raad van Indië (1635-1637).²⁹

1. Justus Heurnius aan de kerkenraad van Batavia. Amboina, 4 mei 1633. ANRI, Archief Ambon 992, fols. 77-79.

Genade ende vrede in Jesu Christo

Eerwaardige, seer geleerde, wijsse ende seer godtsaelige broeders in den Heere.

Nadien ick door Godes bescherminge van de Eerw. broeders uytgesonden ben tot vergrotinge van't saligmakende rijck Christi onder de heydenen en de ongelovigen op Ceram, en hebbe ick niet connen naelaten U.Eerw. te verhaelen hoe het met dese mijne reyse tot Amboina toe, sich toegebracht heeft.

Van Batavia scheidende zijn wij gecomen den [...] ³⁰ voor Balambuam³¹ ende alsoo daer Sr. Oosterwijck niet en vonden, seilden weder de straet uyt ende quamen tot Boleleng³² ende Panaculan daer wij verstonde dat Sr. Oosterwijck te hove was ende 't schip Texel bij Padang³³ lagh, derhalven wij derwaerts gingen ende lieten het ancker daer vallen.

27 De jaarlijkse, door de VOC afgedwongen zee- en landtocht waarvoor elk dorp een of meerdere inheemse oorlogsprouwen (kora-kora) leverden. De hongi had tot doel vijandige dorpen te imponeren of te bestraffen, en het VOC-territoire te controleren op illegale kruidnagel- en nootmuskaatbomen.

28 G.J. Knaap, 'Crisis and Failure: War and Revolt in the Ambonese Islands, 1636-1637', in: *Cakalele. Maluku Research Journal* Vol. 3 1992, 1-27. Knaap ontdekte een belangrijk manuscript in het Streekarchief van West-Friesland te Hoorn, namelijk het 'journaal' (8 juli 1637) van Gouverneur Generaal Anthonio van Diemen van zijn militaire tocht in Amboina en op Ceram gehouden vanaf december 1636 (in: Oud Archief Enkhuizen nr. 399).

29 Bewaard in de Badische Landesbibliothek, Karlsruhe. Zie M.A.P. Meiling-Roelofs, 'The private papers of Artus Gijsels as source for the history of East Asia', in: *Journal of South-east Asian History* 10 (1969), 540-559. Overigens geldt als standaardbron voor de vroege Ambonse geschiedenis de kroniek van de opperkoopman van Hila (op Hitu) G.E. Rumphius, 'De Ambonsche Historie, behelsende een kort verhaal der gedenkwaardigste geschiedenissen ---'. Verschenen als *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië* 64 (1910).

30 Woord opengelaten.

31 Balambangan, Z.O. schiereiland van Java. Dit Hindoe rijk werd in 1639 onderworpen aan Mataram.

32 Boeleng nabij Singaradja.

33 Padang is een haventje aan de andere zijde van Bali, nabij Kloengkoeng.

Ick ging nae de conincklicke stadt Gegel³⁴ ende vondt daer Sr. Oosterwijk van welckers verrichten U.E.E. ontwijfelick nu al volcomene kennisse gecregen heeft.³⁵

Daer in Gegel op Baly sijnde, hebbe aengemerckt dat de groten aldaer nieuwsgierig ende leergierig waeren, soeckende te discoureren van onse religie ende leer, een yder vrijheit in religie laetende. Schijnen flaeu in den afgodendienst te wesen want geen tempels hebben, die van enich aensien sijn. Ende offeren hare bahden wat rijs ende bloemen besteken ofte iets gebackens, hetwelcke [...] weder weghgenomen werdt. Zij houde nae de leere Pithagoras dat de siele der stervenden weder in menschen ofte beesten gaen, ende offeren, bidden, dienen hare afgoden, omdat ze stervende in eene heerlicke staet weder geboren mogen werden. Zij en gebruicken geene gewijde cacrificien om hare afgoden te verdedigen als de Bramenes, maer zijn grof van redenen ende verstant int geene de godsdienst aengaet, soodat ick achte nae 'tgeene in dien corten tijdt hebbe connen ondervinden, dat in Baly goede vruchten te verwachten sijn van de bedieninge des H. Evangel. indien een getrouw predicker daer bij een coopman geleidt werde.³⁶

Den [...] ³⁷ sijn wij weder t'scheep gegaen ende hebben onse reise nae Ambonia gevordert daer wij Gode danck voorspoedelick den 16 april gearriveert sijn, ons geselschap mede gesont ende welvarende zijnde. Ick ben seer vriendelick van de H. President Verhulst ende mevrouwe Gijsels ontfangen.

De H^r. Gouver. Gijsels is met de armade al oover anderhalve maend op de Ceramsche custe geweest. De tocht op Lohoe³⁸ volbraght hebbende, is voortgegaen, nae het uysterste van Ceram, voorbij Banda, alwaer hij als noch is, tensij daer iets nieuw op andre plaetse sij voorgevallen. Men verwacht hem hier alle dage.

Ick hoope Zijne Ed^t sal eenige Alfouros³⁹ medebrenge, met dewelcke ick dit mouson noch soude connen nae Ceram gaen, mijn residentie nemende onder de heydenen. Zij onderhouden de oude vrientschap met de H^r Gouverneur ende hebben eenige van de geene die onse parthije aenhangen, aengegrepen

34 Gelgel.

35 Over Bali's externe relaties in de zeventiende eeuw: H. Hägerdal, 'From Batuparang to Ayudhya; Bali and the Outside World, 1636-1656', in: *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde* 154-1 (1998), 55-95.

36 Over Heurnius' ervaringen op Bali: P.A. Leupe, "Schriftelijck rapport gedaen door den predicant Justus Heurnius", in: *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde* 3 (1855) 250-262.

37 Woord opengelaten.

38 Luhu op het schiereiland Hoamoal.

39 Alfuren of Alifuru, volgens de beschrijving van Ch. F. van Fraassen, *Ternate, De Molukken en de Indonesische Archipel* (Diss. Rijksuniversiteit Leiden, 1987), II, 639, de in de gehele provincie Maluku gangbare benaming voor 'de onbeschaafd geachte, niet-geïslamiseerde en niet-gekerstende bevolking uit het achterland van de kust'; in het Ternataans: *mancia haléfuru*, onbeschaafde mens.

ende doodgeslagen. Het soude mij verdrietelick sijn, het geheel regenmouson in Amboina te verslijten.

Den E. Joh. de Praet is in de Heere overleden omtrent 3 maenden geleden, soodat herwaerts een ander in zijn plaets met den eersten gestiert diene. Ende de visite⁴⁰ was hier heel nodig, doch moesten lieden zijn die den arbeit van te zee te reissen ende het geberghte te beclimmen, verdragen connen.

Ick soude alsnu mede aen den Ed. H^r Gener. schrijven, maer alsoo van Baly tweemaal aen zijne Ed^t geschreven hebbe ende nae gissinge der E. Compag. schepen voor dese vrije borger tot Batavia comen sullen, hebbe best geacht hetselve soo lang uyt te stellen, hopende dan met meerder sekerheit van de plaetse mijner residentie aen zijne Ed. ende U.Eerw. te schrijven.

Wij vinden de kercke tot Amboina met de schoolen soo aent Casteel als te Soye⁴¹ in goeden doen, van de rest hooren oock 'tgeen wenschelick is so datter goede stichtinge geschiet, waerof ick met meerder sekerheit sal connen spreucken wanneer selfs de plaetsen besigtig hebbe. Nu en can ick daer niet toe comen alsoo D. Helmichius met de H^r Gouv. op de tocht is.

Hiermede Eerweerde, seer geleerde, wijze ende seer godtsalige, nae hertelicke groetenisse aen U.Eerw. ende alle ledemaeten der gemeente Gods te Batavia, bevele U.E.E. met de kudde des Heeren die U.E.E. sorge bevolen is, de beschuttinge des Almachtigen, die U.E.E. dienst ende opsight, missgaders haere herten ende gemoederen, alsoo segene dat de Heere Christus in allen werde groot gemaect, ende U.E.E. met vreugde overvloedige vrugten uwen arbeids zien moogt. Sijt onser gedachtig inde gebeden als wij uwer. Vaertwel, geveve tot Amboina den 4 may A. Dom. 1633.

U.Eerw. dienstwill. mede arbeider in Christo Justus Heurnius.

2. Justus Heurnius aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 7 juni 1633. ANRI Archief Ambon 992, fols. 83-84.

Genade ende vrede in Jesu Christo

Eerweerdige, seer geleerde, wijze ende seer godtsalige broeders in den Heere. Naedat ick met het jaght Bommel U.Eerw. verwitticht hebbe, 'tgeen van mijne versendinge nae Ceram voorgevallen is, soo is de saecke in den selven staet gebleven, tot dat, may 28 de H^r Gouv. Gijssels met de H^r Commissarius van den Heuvel ende den brede raedt, met de bedienaer des godlicken woorts tot Amboina, vergadert sijnde, besloten hebben, dat mijne besendinge nae Ceram nu niet geschieden conde, om verscheidene insigten, onder dewelcke dese

40 De visitatie van kerken en scholen in en rond de stad Ambon, op het gebergte Leitimor, en voorts de Lease-eilanden.

41 Twee dorpen op het gebergte van Leitimor, Soya di bawah en Soya di atas.

waren: dat wij in oorlog met de kimalaha⁴² geraeckt sijnde, de Cust van Ceram onveil was, ter plaetse daer wij souden moeten resideren, ende datter anders mede nae sommige gissinge geen vrucht bij de Alfouros te verwachten is, een rauw ende wilt volck sijnde, maer dat dunckt mij een seer swacke reden te sijn, want het een wel gemaniert volck, nae haeren doen is, soo veel ick can bemercken.

Den volgenden 6 juny is bij de vermelte vergaderinge goetgevonden, dat ick in Uliasser⁴³ op Sory Sory ofte Oulat,⁴⁴ mijne residentie soude gaen nemen, alsoo het Moorsdom in Sory Sory begint toe te nemen ende eenige van't Christendom afgevallen sijn. Aldaer soude ick verwachten tot dat int andere mouson van U.Eerw. ende den Ed. H^r Gener. bescheit comen soude, ofte het gerade ware mij in Ceram te senden ofte niet.

Is mede beslooten dat ick de student Butzerus met mij nemen, ende twee van de leerlingen in een school op Uliasser bestellen soude, opdat zij daer de Uliassersche taele leeren ende de inlandtsche jongens van haer in de Nederlantsche spraecke geoeffent werden. Volgens welke resolutien ick aldaer op U.Eerw. ende des Ed. H^r Gener. besluyt wachten sal.

Ses ende twintich Alfouros herwaerts uyt Sesoulou⁴⁵ gecomen, hebben door haren radja (een sijnde van des conincx Sesoulou geslagt) in mijn presentie aen den H^r Gouver. gepresenteert dat zij omtrent driehondert mannen wilden met der Compag. schepen doen overvoeren nae Loehoe ende Combella om de nagelboomen daer te schillen ende te verderven, hetwelcke (nae ick verstaet) met den eersten int werck gestelt ende haere woonplaetsen meteen besigtigt sullen werden. Hiermede sal ontdeckt werden deses volcx gelegentheid ende off wij daer resideren ende iet goedts souden connen doen. In welckers verwachtinge wij Uliasser met Godes hulpe op morgen gaen besoecken ende hoopen U.Ed^t vande standt des Christendoms in deselve plaetsen eenigh kennisse te doen met het laste jaght. Biddende U.Eerw. dat Ambonia met twee getrouwe dienaers wildt versorgen, alsoo de E. Joh. de Praet overleden ende het werck des Evangeliums hier swaer is.

42 De moslimheerser over Hoamoal en een aantal Zuid-Ceramese kustdorpen, onderhorig aan de sultan van Ternate.

43 Het eiland Saparua. Met de 'Uliassers' werden de Lease-eilanden bedoeld: Haruku (ook wel Boang Bessi of Oma), Saparua (ook wel Uliasser of Honimoo) en Nusa Laut.

44 De eerste pastorie op Saparua heeft in het dorpje Sirisori gestaan nabij het fortje Hollandia, waar gewoonlijk in het Nederlands werd gepreekt. Pas later, na de bouw van het fort Duurstede (1691), werd de hoofdplaats Saparua de vaste standplaats van de predikant.

45 Siseulu of Sisoeloe, een dorp in het Ceramse gebergte gelegen, vier weken gaans van de kustplaats Kamarian. In zijn rapport van 30 aug. 1633 maakt commissaris Anthonio van den Heuvel melding van de radja's van Siseulu, Sumit en Sahulau die hun diensten aan de VOC aanboden ter bestrijding van de kemalaha. Gewoonlijk werden dergelijke aanbiedingen door de Alifuru door de gouverneurs gewantrouwd. G.J. Knaap, *Memories van overgave van gouverneurs van Ambon in de zeventiende en achttiende eeuw* ('s-Gravenhage, 1987), 98.

Hiermede, Eerweerdige, seer geleerde, achtbaere ende godtsaelige broeders, dese besluytende, bevele U.Eerw^{en} met de gemeinte Godes tot Batavia, der beschuttinge des Almachtigen, die U.E.Eerw. werck, tot verbreidinge des rijckx Christi ende veeler menschen saligheidt segene. De groetenisse aen alle die den Heere liefhebben. Vaerwel. Gegeven tot Amboina den 7 juny A. Dom. 1633.

U.E.Eerw. mede dienaer in Christo Justus Heurnius.

3. Justus Heurnius aan ds. Petrus Scotus. Ambon, 8 juni 1633. ANRI Archief Ambon 992, fols. 85-86.

Genade ende vrede in Jeso Christo

Eerweerdige, seer geleerde, wijze ende godtsaelige mede arbeider in den Heere.

U.E. schrijvens met het Zeepaert gesonden is mij in Amboina behandigt. Hierover sal U.E. ontwijfelijck verwonderts sijn. Maer heeft beter ende aengener reden ende oorsaek dat U.E. herwaerts gecomen ben, dan dat ick nae Cormandel laestmael vertrock, want ick lange getracht hebbende, het saeligmakende Evangelium te prediken daer het noch niet geleert en was. Ben van de H^r Gener. Brouwer die dese mijne genegentheit verstaen hadde, versocht om in Ceram onder de Alfouros welckers hulpe in den oorloch tegens de Mooren op Ceram der Compag. seer nut ende nodig is, den Heere Christum te prediken.

De kerckenraad hebbe ick de saecke in handen gegeven, niet willende mij selve in soo swaren werck (hoelick⁴⁶ veel swarigheden ende veranderingen onderworpen is) presumpsueulick steken, maer seide, soo ick daertoe versocht werde dat ick mijne genegentheit openbaren soude. Daerop heeft mij de E. kerckenraedt ende met toestemminge des Ed. H^r Generaels versocht dat ick in Ceram soude arbeiden, om door Godes segen de christelicke religie onder de heydenen te planten, hetwelcke ick met blijchap ende dancksegginge hebbe aengenomen, alsofte ick van Godt de Heere daertoe geroepen wierdt. Daerop is gevolgt dat ick Mart 1 t^e seil gegaen ben nae Amboina met seer eerlicke commissie soo van de Ed. H^r Generael als van de kerckenraedt. Daer gecomen sijnde, ben seer welcom geweest, doch de H^r Gouv. was op een tocht. Hij wedergecomen sijnde, soo verstonde wij datter oorlocht tusschen ons ende de kimelaha ontstaen was. Dit selve ende andere consideratien die U.Eerw. uyt de medegaende vrienden int brede verstaen sult, maecken mijne reise nae Ceram onseker. Bij den H. Gouv. ende zijnen Raede ende de broederen des kerckenraets is besloten dat ick verwachten sal in de Uliassers, tot dat

46 Hoewel ik.

aengaende mijne plaetsinge op Ceram, advys ende resolutie come van de E. kerckenraedt ende den Ed. H. Gener.⁴⁷

Hier en tusschen sal ick mij in de Uliasser op Sory Sory ofte Oulat houden soeckende totdat het naeste mouson comt aldaer ter stichtinge door Godes hulpe te arbeiden. Het can wesen dat ick alsdan weder nae Batavia kere,⁴⁸ maer ick hoope dat een deure tot de heydenen in Ceram geopend sijnde, sulx voorgecomen sal werden. In Amboina is veel te doen, U.Eerw. is hier grotelick van node, hoope dat ghij hiertoe genegen sult sijn. Met desen comt tot U.Eerw. den E. Jonas Arisz. die U.E. verlosser sal connen. Christiaen Heuvelman die sonder kerkelicke commissie voor sieckentrooster overgecomen is, gaet mede, dien wij gemeint hadden ten besten te recommanderen; maer daer is clagte int schrijvens van Banda over hem gecomen dat hij daer over gedeboucheert soude hebben. U.E. can op zijn leven acht nemen. Ick hadde gehoopt dat hij ons broeder Aert Jansz. soude hebbe verlost, wilt den selve Aert Jansz. en alle de broeders groeten insonderheit de H^r Gouv. Lodesteyn. Vaertwel inde beschuttinge des Almachtigen.

Gegeven int Casteel Amboina den 8 juni A. Dom. 1633.

U.Eerw. dienstwill. Justus Heurnius.

4. Justus Heurnius aan de kerkenraad van Batavia. Ulat, 15 augustus 1633. ANRI Archief Ambon 992, fols. 103-107.

Genade ende vrede in Jeso Christo

Eerweerdige, achtbaere, seer geleerde, wijze ende seer godtsalige broeders in den Heere.

Nae toewenschinge des godlicken segens over U.E.E. personen ende dienst, dienen dese U.E. voorder te verwittigen, hetgeen mij nae het laeste schrijvens van May 25 ende Jun. 7^{en} is voorgecomen.

47 Met name Helmichius Helmichii was goed op de hoogte van de houding der Ceramse Alifuru-radja's ten opzichte van zowel de VOC als de kimelaha. Zie zijn brief aan de Politieke Raad van Amboina, 8 juni 1633; in: *AGOZ* VI, 241-244. De kerkenraad van Amboina verklaarde zich dan ook tegen Heurnius' missie op Ceram. Op 14 juni 1633 schreef de kerkenraad van Amboina naar de Bataviase kerkenraad: 'Ondertusschen is ons met verwonderinge toegecoomen, den persoon van D. Justus Hurnius, wiens comste ons seer aengenaem was, te meer nadien sijn persoon ende dienst der kercke alhier hooch noodich ware. Verwondert waren wij, om dat is gesonden, een saecke te verrichten, van welke de kerck alhier noyt geen kennisse heeft gehad, tot welke oock (menschelijkerwijze te sprecken) gans geen apparentie is. Want de wilde menschen tot welke hij gesonden soude werden, hebben noyt versoeck van sulcx gedaen, sijnder oock noyt van aengesproocken, ende wert van een ydereen die daer bekent is, voor een onmoogelijck werck gehouden, doch den macht Godts onbepaelt latende.' Zie ANRI Archief Ambon 992, fol. 91-93.

48 Op 8 juni 1633 schreef de Ambonse predikant Helmichius Helmichii een brief aan de Ternaatse predikant Petrus Scotus, of laatstgenoemde beroepen wilde worden op Saparua, zodat Heurnius kon terugkeren naar Batavia. ANRI Archief Ambon 992, fol. 87-88.

Besloten zijnde bij den Ed^e H^r Gouv. Gijssels, den breeden raedt ende de bedienaers des godlicken woorts, dat mijne versendinge nae Ceram (aloo de meeste stemmen hier tegen waren) soude opgeschort werden, totdat den Ed. H. Generael met den Eerw. kerckenraedt van Batavia, naerder last ende orden senden souden, is daerna op den 30 may bij de vermelte wederom vergadert sijnde, goedt gevonden, alsoo het Moorsdom int eylande Uliasser onder de Christenen begonst in te cruijen, dat ick mijn residentie soude gaen nemen, waertoe ick wel gesint was. Ende ben dienvolgende den 9 juni derwaerts gereist, den E. Joh. Heemstede mij geselschap houdende, want alsoo bij den Raedt was goedt gevonden, op dat hij mij vanwegen den E. kerckenraede ende den Ed. H^r Gouv. aen de inwoonders van Uliasser recommanderen soude. Wij sijn tot Hittou aangeweest ende juni 17 Gode danck tot Honomoa aen de reduit in Uliasser⁴⁹ gecomen. De E. Joh. Heemstede was seer cranck, soo dat ick alleen, met de coopman Sr. Oudthoorn ende Mr. Vaes, vier negrijen te weten Sory Sory, Touaha, Tyou ende Harya,⁵⁰ (daer de E. Helmichius niet comen conde als andere negrijen besochte) de visite gedaen hebbe. Ick hebbe volgens den last des kerckenraets daer gepredickt, gedoopt, int huwelick bevestigt ende de voorvallende swarigheden afgedaen. Dit volbraght sijnde, nam ick wel advys van de E. Joh. Heemstede, Sr. Oudthoorn ende Mr. Vaes mijne residentie op Oulat, de importantste plaetse van de Uliassers ende naebij de Mooren van Iha Mauw⁵¹ gelegen, waer ick nochtans met de Maleysche tale weinig stichten can, alsoo het volck die taele niet en verstaet, de Uliassersche sprake heel van deselve verscheiden sijnde. Ick soecke nochtans de meeste stichtinge te doen, die het mij moyelijck is, voege tot mijne Maleysche predicatien de oversettinge der Christelicke hoofleeringen in de Uliassersche taele, waertoe den schoolmeester op Oulat ende eenige andere die in de Maleysche ende Uliassersche taele cloeck sijn, gebruike, ick haer den rechten sin verclarende, int Maleys ofte Duits want zij dit mede ten deele verstaen. Dit werck dat noch niet volvoert is, hope ick dat tot grote stichtinge onder dese natie gedijen sal, ende is vooreerst nodig voor de schoolen, want de jeught de gebeden leerende int Maleys, datze niet verstaet, sal den sin daerof connen begrijpen, als zij deselve mede int Uliassers leeren. Ick hoope met Godes hulpe eenige deelen der H. Schrift ende gebeden mede te doen vertaelen, op dat deselve in de kercke voorgelesen ende in sieckte gebruickt werden; dusverde, nopende mijne standt ende handelinge.

Hetgeene betreffet den staet van Ambonia ende Uliasser int kerckelicke sal ick hierbij voegen, sooveel ick hebbe connen vernemen ende mercken.

49 Fort Hollandia.

50 Sirisori, Tuhaha, Tiouw en Haria.

51 Iha en Mahu.

In Amboina sijn de ingesetene veel manierlicker, meer nae de Christene zeeden ende Gods geboden haer voegende, dan in Uliasser; nochtans voornemelick int gebergte, mede seer rouw ende onervaren in de Christelicke leere, tot heydensche ende Moorsche superstiten genegen, jae soo verde, dat veele professie doende christenen te sijn, offerhande voor een beelde brengen, eer ze ten oorlog trecken, ende haer laeten besnijden eer ze trouwen ende draegen voort evenwel den naem van Christenen. Dese sielen ende aller dergener die de Uliassersche eylanden bewoonen, sijn mijns bedunckens in eene sorgelicke staet. Zij souden door de listigheit der Moren ende de groote licentie die derselver dwaelleere geeft, bij veranderinge van tijden licht tot afvallicheit van het christengelove connen gebragt werden, want zij en weten niet wat de leere der Christenen in heeft bij faute van nodige onderwijzers.

Duslang is haer niet alleen spaersaemlick maer oock veeltijds onbequaemlick op den dagh des Heeren een geschreven Maleys sermoen van de schoolmeester voorgelesen, die meestendeel selfs weinig verstaet hetgeen geschreven is, ende toehoorders heeft die het noch min dan hij begrijpen. Ick sondere uyt de gemeente ende bedieninge die bij het Casteel tot Amboina is (want aldaer, gelijk mede op alle plaetsen onder dit gouvernement resorterende, de E. Helmichius (dien de H^e Gouv. Gijsels in allen getrouwelick de handt biedt) geassisteert van D. Heemstede, groten ijver, arbeids en vlijt imploeyert ende goede stichtinge in de gemeente aent Casteel is doende)⁵² of anders ist overall vol grove onwetenheit ende sonder nodige stichtinge. Die van Uliasser eeten noch vlees als zij in den oorloch sijn,⁵³ ende vele onder haer offeren den afgoden, hetwelcke ick arbeyde uyt te royen.

Het beste ende stichtelickste dat ick hier gevonden hebbe, sijn de scholen daer de jeught, gelijk ick ondervonden hebbe, wel in onderwesen werdt tot leesen ende opseggen der Maleysche gebeden ende van het vraegboecxken Aldegondi int Maleys; sommige leeren oock schrijven. Maer het nodigste blijft in gebreke, de predicatie in des landts spraecke.

Ick geve U.Eerw. in bedenckinge ofte het niet nodig sij dese eylanden van meer bedienaers des godlicken woordts te voorsien, die elck 2 ofte drie inlandtsche jongens bij haer opvoeden, die alreede inde Uliassersche ofte Ambonsche schoolen hebben leeren lesen ende schrijven, want dese de Nederduytsche taele bij den selven leerende, souden met der tijds connen

52 Van de zijde van de Amboinase kerkenraad kwamen complimenten over Heurnius. Ds. Heemstede was ziek, schreef hij, zonder Heurnius had geen visitatie naar de eilanden plaats kunnen vinden. 'Wij versoeken aen de broederen, dat sijn persoon, d'arme inwonderen der eylanden niet mach ontrocken werden, want hij alle middelen aenwent, om de Leere der Waerheyte bij haer te verbreyden, die doch noch gans onweetende sijn; 't ys waer dat hij noch van U.E. gemeente niet ontslagen is, maer de broeders moeten gelooven dat sijn persoon hier 10 mael noodiger is als op Batavia', schreef de kerkenraad op 25 sept. 1633; ANRI Archief Ambon 992, fol. 109-111.

53 Volgens Heurnius kwam onder de inwoners van Saparua dus nog kannibalisme voor.

bequaem gemaect werden om in het Ambons ofte Uliassers te proponeren, door welcke middel hier alleen stichtinge te doen is. Nae mijn oordeel met hetwelcke de bedienaers van Amboina ende de H^r Gouv. Gijsels overeenstemmen, is dit gants nodig. Ofte datter een collegyken ten desen eynde onder de opsigt eens predicants in Amboina gesticht worde, hetwelcke om de noodtsakelikeidts wille wederom verhaele, hoewel in de vorige daarvan gementioneert hebben, want daer hangt de geheele welvaert ende stichtinge van dese natie aen ende hierdoor can eene vaste bandt tusschen haer ende de Nederlantsche natie gemaect werden.

Vooreerst waer het wenschelick dat nevens de twee predicanten die op Amboina bij het Casteel sijn, een predicant ofte proponent geleidt werde op 't gebergte aen de zijde vant Casteel daer ses negrijen ofte vleckten met scholen sijn, een op Uliasser daer acht negrijen met scholen sijn, een op Nusselauw⁵⁴ daer 6 negrijen sijn, een op Oma⁵⁵ daer 6 negrijen sijn. Ende dese dienden seven ofte acht jaren verbonden te sijn opdat ze de taele des landts geleert hebbende, den dienst in deselve doen conden. Wil de Compagnie haer staet hier versekert hebben, zij en moet hierin niet naelaetig wesen.

De scholen in Ambon dienen met Maleysche Evangelien, papier, pennen ende inckstoffs versorgt. U.E. gelieve haer hierin ter gelegentheid te gerieven.

Dit is Eerweerdige, achtbaere, seer geleerde, wijse ende seer godtsalige broeders in Christo dat voor dees tijdt hebbe te verwittigen. De Almagtige segene U.E. persoonen ende dienst tot vermeerderinge des rijcx Christi ende veler menschen saeligheidt. Vaertwel. Gegeven in Oulat int eylande Uliasser den 15 Augusti An. Dom. 1633.

U.Eerw. dienstwillige in Jeso Christo Justus Heurnius.

**5. Justus Heurnius aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 17 mei 1634.
ANRI Archief Ambon 992 fols. 129-131.**

Genade ende vrede in Jesu Christo

Eerweerdige, achtbaere, seer geleerde, wijse ende seer godtsalige broederen in den Heere.

Nae eerbiedige groetenisse ende toewenschinge des godlicken segens over U.E. persoonen, dienst ende regieringe, dienen dese dat mij U.E. missive van den 17 febr. des tegenwoordigen jaers wel geworden is, door den E. Vertrechtius die den 3 may met den H^r Gouver. van den Heuvel in Amboina gearriveert is, sijnde met zijn huysvrouw in goede dispositie.

54 Nusa Laut.

55 Het eiland Haruku.

Ick bedancke U.E. grotelick met alle de E. broederen des kercken-raedts in Amboina dat tot stichtinge des huys Godes en de verbreidinge des rijcx Christi in dese landen, soo een getrouwe medearbeider ons toegesonden hebt.

Het is mij mede lief te verstaen, dat het Isaac Minne soo wel gaet, ende verhoope dat hij goeden dienst doen sal, maer voorall verblijde ick mij, dat veele tot welvaert haerder sielen, haer hals onder het lieflicke jock des Heeren Christi gebogen hebben, haer tot zijne heilige gemeente voegende. De discretien des Ed. H^r Gener. Brouwer, in de matige imployeringe der gecommiteerden in den kerckenraedt, vertrouwe ick dat U.E. doet den swaeren last en de moeite der kerckelicke regeeringe met meerder lust ende blijmoedigheid opnemen, ende volvoeren dan voordesen geschiet is, want wat deugtsaem gemoet isser dat lust in zijnen arbeit heeft, als hem dunckt, dat hij serviglick gedreven⁵⁶ ofte nijdiglick naegespeurt werdt? De overvloedige incomste der aelmoessen ende legaten comt recht wel te pas in dese sware tijden. De Heere geeft de spijse tot zijner tijdt. Hij vermenigvuldige meer ende meer het incomen der weldadigheid.

Ick wenschte, nae den oogst in dese landen groot is, ook veele arbeiders daertoe uyt het vaderlandt gecomen waeren. Dit niet geschiet sijnde, bidde U.E. om getrouwe medehelpers nae 't vaderlandt aen de E. broederen des classes van Amsterdam ende Walcheren te schrijven. Want alsoo den E. de Roy vertrocken, de E.E. Gijsbregt Sebastiaensz. ende Michael Clarenbeeck overleden sijnde, de E.E. Holtenus, Scotus, Danckardus om hare dimissie versoecken, soude daer wel licht, bij versterven ofte sieckte van een der bedienaeren, een stilstandt van de vercondinge des godlicken woordts en de bedieninge der H. Sacramenten tot groote onstigtinge der gemeente connen voorvallen, hetwelcke dient voorgecomen.

U.E. heeft seer voorsigtelick tot behulp der Indischer gemeinten versint ende versocht dat de E. Abr. de Roy mochte beropen ende gestelt werden in de classe van Amsterdam ofte Walcheren om hare E. ten rechten van't geene hier nodig is te informeren.

De bevestinge des E. Nicolai Molinei is mij aengenaem. Vertrauwe dat zijne getrouwe arbeit ende vlijt in den huuse des Heeren veele goede vrugten sal voortbrengen. Wenschte dat de E. Petrus Scotte tot verder bedieninge der kercke Godes in dese landen gesint waere, maer indien sulcx niet wesen can, wensche zijne E. dubbelden segen des Heeren over zijnen arbeit in het vaderlandt, naedat hij in de Moluccen als op een steenrotze heeft moeten ploegen ende in de steenagtige aerde heeft moeten saeyen.

Ons broeder Joh. Heemstede is geresolveert op de tijdinge vant overlijden des Eerw. Gijsbert Sebastiaensz. in Banda sich te laten imployeren, Mr. Pontkaes

56 Als een slaaf voortgedreven wordt.

proponent met hem nemende. Het is bekend dat hij in julio vertrecken sal, want hij nu wel te passe is, maer sijn huysvrouwe is heel sieckelick.

Van de veinsinge der Sinckanders en verwondere ick mij niet seer, want ben diergelijke gewendt in de Amboinesen, hoope nochtans dat een van de Holl. broeders Candidius ofte Junius dat werck op alle mogelicke middelen sal soecken te onderhouden, ende te vorderen, want wanneer een van haer perfectelick de taele geleert heeft, is te hoope dat de vercondinge des Evangeliums sommiger herten sal raeken⁵⁷ tot ware liefde ende dienst Godes ende Christi. De E. Danckardus en can mijns bedunckens voornaemelick om den Maleyschen dienst niet gemist werden, voordat de E. Candidius hem hier toe geprepareert hebbe.

Bedancke U.E. dat mij licentieert, dit jaer hier in Amboina te blijven, want sulcx hoognodig was tot volvoeringe van het goede werck dat begonnen hebbe, mij meteen verblijdende, dat den wijngaert in dewelcke mij de Heere gestelt hadde tot Batavia van soo getrouwe arbeiders versorgt ende voorsien blijft, want de planten der gerechtigheid, die Gods handt daer geplant heeft, mij van herten lief ende weert sijn.

Dit dient Eerweerdige broeders tot beantwoordinge van U.E. missive. 'Tgeen belangt mijnen aengewenden arbeit ende den [stant] des volcx nog toevertrout, sal ick met Godes hulpe schrijven, wanneer ick de Ed. H^r Gouv. van den Heuvel, die noch op Hittou is, sal gesproken hebben, derhalve; Hiermede, Eerweerdige, achtbaere, seer geleerde, wijze ende seer godtsalige broeders in Christo dese besluytende, bevele U.E. persoonen ende dienst der genade ende goetgunstigheide Godes, die U.E. arbeit ende regeringe segene tot verheerlickinge van Godes naeme ende veler sielen saligheide. Vaertwel. Gegeven tot Amboina den 17 may A. Dom. 1634.

U.Eerweerd' dienstwillige mede dienaer in Christo, Justus Heurnius.

6. Justus Heurnius aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 19 april 1635. ANRI Archief Ambon 992, fols. 146-148.

Genade ende vreden in Jeso Christo

Eerweerdige, seer geleerde, wijze ende seer voorsienige medebroeders in den Heere.

Nae eerbiedige groetenisse ende toewenschinge des godlicken segens [aen] U.Eerw. persoonen, dienst ende regeringe der gemeente Godts, [dient dese] U.E. voor te dragen den standt van de plaetse mijner residentie ende mijne tegenwoordige gelegenheide.

U.Eerw. is kennelick, hoe dat ick bij leninge gesonden sijnde nae Amboyna om de Alpoerese heydenen op Ceram het H. Evangelium te vercondigen,

57 Tweede lezing: 'soeken'.

maer bij faute van occasie ende gelegenheid tot volvoeringe van dit goede werck duslang geemployeert ben tot behulp des swacken Christendoms in Uliasser, waerin belet ben te continueeren door corteling opgeresen onrusten, want het volck in de Uliassers in verbonde met de Mooren van Iha getreden sijnde, hebben toegelaten dat deselve Mooren omtrent de redout tot Honomoa haer gehouden hebben, dreigende alle Nederlanders die zij vonden doodt te slaen, waerom die van Oulat mij oock gewaerschouwt hebben dat nieuwers henen, anders dan wel met gewapende volck vergeselschap gaan soude, gelijk zij mij mede als nae Honomoa ging met ontrent 20 gewapende convoyeerden.

De H^r Gouv. van den Heuvel, siende de algemeine conversatie ende beraetslagingen der Uliassersche met die van Iha, vreesde dat zij mij van de Uliase trachten laeten apprehenderen en hem door deze middel soudent getracht hebben te dwingen om Caley Haly die in apprehensie sit⁵⁸ los te laeten, derhalven heeft mij zijne Ed^t daer vandaen genomen ende aen 't Casteel laeten [roepen]. Daernaer hebben haer die van de Uliassers vreedtsamelicker aangestelt, doch niet soo dat zijne Ed^t haer veel betroude. Ende nu werdt de sorge van onrust grooter alzo wij Lucelle niet hebben connen veroveren⁵⁹ ende 27 welgewapende joncken der Macassaren te Combella sijn aengekomen, soo dat in [sorgel.] staet [eer] ick in de Uliassers mijne residentie weder nemen sal; soo niet, sal int gebergt bij 't Casteel op Kielang ofte Ema mij ter neder setten, soo het Godt gelieft, [dat] de oversettinge des H. Evangeliums int Uliassers ende Ambons vervorderende.

Duslang hebbe ick, eerst de Maleysche dienst bij 't Casteel waergenomen, dewelcke de Eerw. Vertrechtius nu aengenomen heeft, alreede dicwils int Maleys (in welke tale cloeck is) gepredickt hebbende.

Daernaer hebbe ick drie maenden lang op de tocht voor Lucelle geweest, alwaer ick nevens de dagelickse gebeden en de sondags predicatie, de siecken dagelick die daer oock waren, besogt hebbe. Behalve dat des morgens ende des avonts 't gebed op de schepen gedaen is hier, soo werdt het mede aen landt op drie verscheyde plaetsen gedaen, ik op eene ende twee stichtelicke personen op de andere plaetsen dat waernemende.⁶⁰

58 In 1634 arresteerde de VOC de kapitan Hitu Kakiali wegens zijn onverzettelijk streven politiek en economisch onafhankelijk te blijven. De VOC probeerde te Hila een redoute te bouwen om zo de kruidnagelhandel te observeren en tegen te gaan. Over de grote, religieus geladen politieke verwickelingen m.b.t. Hitu en Hoamoal berichtte ds. Helmichii op 25 juli 1634 aan de GG Hendrick Brouwer. ARA VOC 1114, fol. 417r.-421r.

59 Lusiëla was de residentie van de kimalaha's van Hoamoal.

60 Tijdens zijn aanwezigheid op Gijsels'tocht om Lusiëla te veroveren, moet Heurnius er zich terdege van bewust zijn geweest dat de kerstening van de Ceramse kustdorpen alleen mogelijk was na een volledige onderwerping van de kimalaha. Gijsels schreef dat zijn militaire missie in de bocht van Kaibobo weinig zin had zonder de kimalaha te verslaan. De radja's hielden hem voor: 'Zoo gijlieden de negrie Lusielle vermeerstert ende den quimelaha doet vertrecken, soo sullen wij U te samen gehoorsamen en anders niet.' Knaap, *Memories*,

Dese tochten behoorden int bijzonder iemandt te hebben die deselve waername, want ick ben voordesen hier door verhindert geweest int werck dat in Uliasser vasthadde, ende alsoo sullen de broeders in Amboina daerdoor oock van hare bedieninge afgetrocken worden indien haer geen behulp toegesonden werde.

Ick vinde de veranderingen hier groot, die het goedt voornemen dat ick hadde van in de Uliasser te wercken tegenstaen, ende het en laet hem niet aensien alsof het daer beteren soude, derhalve ick eerbiediglick aen U.Eerw. versoecke dat herwaerts een bequaem, godtvruchtig persoon gesonden werde die toecomende jaer in mijn plaets trede ende het begonnen werck in de Uliassers onderhoud ende vervordere; want ick versoecke toecomende jaer nae 't vaderlandt te vertrecken, alsoo nochtans dat het wel soude connen geschieden, dat horende een goede standt van de Uliassers weder comen soude om het begonnen werck weder bij de handt te nemen.

Hiermede, Eerweerdige, seer geleerde, wijse ende seer godtsalige medebroeders, ende mede arbeiders in Christo, bevele U.Eerw. de genade Godts. De Alderhoogste segene U.Eerw. persoonen ende dienst overvloedelicken. Gegeven tot Amboina den 19 apr. An. Dom. 1635.

U.Eerw. dienstwill. medebroeder in den Heere, Justus Heurnius.

7. Justus Heurnius aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 20 april 1635. ANRI Archief Ambon 992, fol. 148.

Eerweerdige medebroeders.

Ick hebbe U.Eerw. aengename van den [...] ⁶¹ wel ontfangen. Het overlijden der Eerw. D. Danckardi ende Petri Scotte heeft mij bedroeft, maer hetselve is weder versoet, verstaende de aencomste van den Eerw. S. Carlier ende Verhagen, dien ick den rijcken segen des Almachtigen in haere persoonen ende dienst toewensche, temeer mij verblijdende overmits ick verstae dat den Eerw. Samuel Carrelier seer goede stichtinge in de gemeente tot Batavia is gevende. Ons is hier seer aengenaem de comste des Eerw. Marini Gideons aen dewelcke den Eerw. Vertrechtius een getrouwe medehelper heeft. Van Jan Roemers ende Carolus Agricola verwachten wij goede vruchten, hoopende dat Godt de Heere den arbeit en de vlijt onses Eerw. medearbeiders D. Molinei in hare onderrichtinge sal segenen. Butzerus, die alreede begon geluckeluk int Duyts te proponeren, is door een apostematie die hij in de borst creegh in october overleden, die ons hier anders seer behulpig geweest soude hebben. Het is mij lief dat het met den Eerw. Jonas Arisz. wel gaet, ende eene blijerschap dat de Eerw. Abr. Rogerius soo cloeck in de Portugysche tale is dat tot de

125; Memorie van Overgave van Artus Gijssels, 21 okt. 1635.

61 De datum is opengelaten.

predicatie sich begeven sal. Maer wenste wel, dat de Zinckanders met een beter herte de Christelicke leere aennamen dan duslang geschiet is; hoope nochtans dat de Eerw. Candidius int aengevangene werck sal continueren ende dat Godt den Heere dien arbeit sal segenen.

Hiermede Eerweerdige medebroeders dan besluytende, bevele U.Eerw. der genade Gods. Geg. den 20 apr. A. Dom. 1635.

U.Eerw. dienstwill. medebroeder in Christo Justus Heurnius.

8. Justus Heurnius aan de kerkenraad van Batavia. Saparua, 3 augustus 1635. ANRI Archief Ambon 992, fols. 150-152.

Genade ende vrede in Jesu Christo.

Eerweerdigen, seer geleerde, achtbaere, wijze ende seer godtsalige broederen in den Heere.

Nae eerbiedige groetenisse ende toewenschinge des godtlicken segens over U.Eerw. persoonen, dienst ende regieringe der gemeente Godes, dienen dese U.Eerw. te verwittigen van mijnen tegenwoordigen standt ende mijner bedieninge gelegentheyd in dewelcke weinig veranderinge nae mijne laeste schrivens is voorgevallen, alleenlick dat op 't goetvinden des H^r Gouver. Deutecum ende H^r Commissarius Gijsels, mitsgaders der E. kerckenraets tot Amboina mijne residentie weder aen de reduyt tot Honomoa den 10 may gecomen hebbe.

Allwaer ick alle de acht meesters vant eylant Uliasser bij mij doen comen, terwijlen een der cloeckste jongens de schoolen bedienende, alleenlick dat zij op den dach des Heeren den godtsdienst op haere negrien gaen waernemen, ende laete haer uytschrijven het Evangeli Matthei met eenige andere leerstukken int Uliassers ende eenige predicatien int Maleys. Ick segge haer voor de Historien des Ouden Testaments, die sij dan wederom verhaelen, op dat se hier mede het volck int bijsonder stichten mogen. Ick begin haer mede de fundamenten der Christelicker religie in te scherpen, ende laete haer door mijn jongen oefenen in het singen der psalmen alsoo door haere onervaerentheyte de disorden int singen groote ontstichtinge in de Godtsdienst geeft. Ick hebbe oock een formulier van siecketroost met verscheiden gebeden int Maleys gestelt, die mede int Uliassers werdt overgeset, opdat de meesters alle siecken ende stervenden behulpig mogen wesen. Hoop het daertoe te brengen, dat soo wie sterft sonder de meester bij hem gehaelt te hebben om voor hem te lesen ende bidden, dat diens erfgenamen in een boete sullen vervallen, welcke boete de meester met de orangcayen genieten sullen.

De visite soude ick geerne op alle drie de eylanden gedaen hebben, maer sulcx is geensins geraden gevonden ende mij belast soo van de H^r Gouver. Deutecom, als van de Eerw. broederen des kerckenraets om des peryckels

wille, nae te laeten, ende haer E.E. inclineren tot mijne wederom roeping nae Amboina opdat aldaer int gebergte den dienst waernemen souden, hetwelck ick gestelt hebbe aen zijn Ed^{ts} ende haere E.E. goetvinden ende discretie indien vertreck. Soo sullen zij den meestercuyper als opsiender oover de schoolen in mijne plaetse tot Honomoa senden. Wij hoopen datter soodanige macht toecomende mouson gesonden sal werden, dat alle saecken hier weder door Godes hulpe ende segens ten rechten sullen gebracht werden want dit volck houdt het met de Nederlanders als sij de sterckste int velt sijn, anders lockt haer de vrijheyt van niet te moeten pangayen ende licentie van veel vrouwen ende bijsitten te mogen hebben ende de selve als't haer gelieft te verlaten, tot de gemeinschap van die van Iha ende tot het Moorsdom, naedien de Christelicke religie, noch niet in haer gewortelt is, die ick hoope dat sij allenxken door de voorlesinge in de Uliassersche taele die se nu genieten, sullen indrinken ende lief krijgen, want mijns bedunckens, al hadde de voorlesinge der Maleyscher predicatien alleen, noch twintich jaeren geduert, daer en hadde geen behoorlicke kennisse der Christelicker religie, nochte waere vaste genegentheyt tot het Christendom in dit volck te verwachten geweest, soo weinig verstaen zij 'tgeen int Maleys gelesen wierdt.

Ick achte daerom de beste ende gereetste middel ter stichtinge deser natie, de schoolmeesters te oefenen in de fundamenten der Christelicker religie want het noch lange is eer dat de Amboinsche jongens, die door den E. Jac. Vertrechtius onderrigt ende ten kerckendienst bereidt werden, het Christendom sullen connen behulpig wesen. Terwijlten salt tot groote stichtinge gedijen mogen, dat de meesters correct int Uliassers lesen ende selfs in de Uliassersche tale het volck in de fundamenten der Christelicker religie wat onderwijsen ende het Moordom wederleggen connen.

Hiertoe sal ick mijn tijt soecken te besteden soo lang hier wesen sal, als geen visite doe ofte doen can, verwachtende gelijck in mijne voorige aen U.Eerw. versocht hebbe, een bequaeme persoon, die (alsoo de jongman Butzerus die met mij nae Amboina troc, overleden is) in mijne plaetse hier trede ende opsicht op de kercken ende schoolen in den Uliassersche eylanden hebbe, op dat ick toecomende jaer soo het Godt de Heer gelieft ende U.Eerw. mitsgaders de Ed. H^r Gener. toestaet moge nae 't vaderlant trecken, verwachtende beter standt deser plaetsen, maer indien U.Eerw. met den Ed. H. Gener. nodig acht dat ick noch een jaer hier soude continueren totdat hij die tot bedieninge deser plaetsen gesonden sal werden de Maleysche tale geleert heeft, ick wil het selve geerne naecomen. U.Eerw. gelieve, de kercken in Amboina, van papier ter eerster gelegentheyt te versorgen, alsoo bij faute van dien, het overgesette int Uliassers, het meerendeel der kercken niet can mede gedeilt werden.

Hiermede, Eerweerdige seer geleerde, achtbare, wijse ende seer godtsalige broederen dese besluytende, bevele U.Eerw. der genade Godes, die U.Eerw.

personen, dienst ende regieringe der gemeente overvloedelick ter verheerlickinge Godes ende saligmakinge veeler sielen segene. Vaertwel.

Gegeven tot Honomoa in Uliasser den 3 aug. An. Dom. 1635.

U.Eerw. dienstwillige medebroeder in Christo, Justus Heurnius.

9. Justus Heurnius aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 21 mei 1636. ANRI Archief Ambon 992, fol. 166 e.v.⁶²

(Deze brief dient om de kerkenraad van Batavia te bedanken voor haar brief. Heurnius hoop dat ds Sonnevelt hem spoedig af komt lossen. Ds Molineaus is naar patria vertrokken. Heurnius is met toestemming van de kerkenraad en de gouverneur naar Nusa Laut gegaan)

10. Brief van ds. Justus Heurnius aan de kerkenraad van Batavia, 10 juli 1636[6]. ANRI Archief Ambon 992, fol. 175-178.⁶³

(In deze brief doet Heurnius verslag van een visitatie op de Lease-eilanden.)

11. Justus Heurnius aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 9 september 1636. ANRI Archief Ambon 992, fols. 202-203.⁶⁴

Genade ende vrede in Jeso Christo

Eerweerdige, seer geleerde, achtbaere, wijse, vrome ende seer godtsalige broeders in den Heere.

Nae eerbiedige groetenisse ende toewenschinge des godlicken segens, over U.Eerw. personen, dienst ende regeeringe der gemeente Godts, dienen dese U.Eerw. bij desen te senden, de acte mijner laest gedaene visit, in de drie eylanden Oma, Uliasser ende Nusselau, nae welcke tijdt niet sonderlinge is in mijnen dienst voorgevallen buyten 'tgeen van mijne residentie op Honomoa ende Nusalau geschreven hebbe. Aengaende den tegenwoordigen staet der gemeente in Amboina, denselve werdt in den brief des E. kerckenraets U.Eerw. medegedeilt.⁶⁵ Het is hier stille geweest nae mijn laste schrijven, behalven dat die van Ema, wonende op 't gebergte, een man ende vrouw van Halou met hare kinderen hebben doot geslagen. Oock soo is door de neerstigheid des Ed. H^r Gouver^s bij 't Casteel daer de Nederlanders ende Senesen wonen, met een stercke paggar beset, met geschut voorsien ende werdt wel bewaect,

62 Deze brief is zeer zwaar beschadigd en kan niet meer worden gereconstrueerd.

63 Deze brief is zeer zwaar beschadigd en kan niet meer worden gereconstrueerd.

64 Op fol. 204-206 een afschrift van dezelfde brief.

65 Zie Archief Ambon 992, fol. 174-179. Dit betreft een brief van de kerkenraad van Amboina van 10 juli 1636. Het document (handschrift van Heurnius) is zwaar beschadigd en kon niet worden geraadpleegd.

soodat wij hoopen, dat wij gerustelijck, als tot noch toe, door Godes hulpe in dese plaetse sijn sullen, tot dat den Ed. H^f Gener. met een krijdsmaght comende, alles in eenen vasten vreedtsaemen stant sal gestelt werden.

Ons is tot onse groote bedroefnisse uyt de Uliassers geboodtschapt dat de E. Jan Jansz. Priserius, die op 't eylandt Key zijn residentie gehadt heeft, vermits dat weynig vrugt daer te doen sagh, willende met een joncke weder nae Banda seylen, door groot onweder op Nusselau (welckers inwoonders den kimalaha toegevallen sijn) verdreven is. Comende voor Amet, sijn de inwoonders aen strandt gecomen, kokosnoten ende bananas tot ververschinge brengende, nodigden den vermelden D. Priserium, met twee soldaten die bij hem waren, aen landt te comen. Dese deden dat, geen achterdocht hebbende, maer soo aen landt gecomen waren, werden ze gevat, gebonden ende boven in de negrije Amet op de bales⁶⁶ gebragt. Dit de lieutenant Nuyts, die in Honomoa dicht bij Nusselau leide, vernomen hebbende, heeft terstond den opperhoofden van Nusselau doen aenseggen dat ze toesien ende haer wel beraden souden, hoeze haer in dese saecke droegen, dat ze niet iets doen souden, dat haer groote swarigheidt mochte veroorsaaken. Ende hij heeft sulcx alles terstondt den Ed. H^f Gouv. schriftelick verwittight, die den vermelden lieutenant geschreven heeft, dat op alle mogelicke middelen sonder schenckagien te sparen, arbeiden soude, om dese gevangene te lossen. Daerom wij hopen dat Godt de Heeere desen onsen broeder ende zijn geselschap, met vreugde bij ons sal laeten comen.

Sooveel mijne bedieninge int besonder aengaet, ick neme op de dagh des Heeren des voormiddaghs den Duytschen en de Maleytschen dienst waer ende is mij troostelick dat niet vergeefs hier geweest ben, alsoo een goedt gehoor der Amboinesen (Godt danck) hebbe.

Hierbenevens oefene ick dagelicx, André soon van radja Soya, Laurens de Fretes, die beyde int vaderlant geweest sijn, ende Mr. Domingos Vaes, de Mr. van Mardika, ende de Mr. van Hatou, hen onderwijsende in de fundamenten der christelicker religie ende tot wederlegginge des Moorsdoms, trachtende haer daerna mede bequaem te maecken de siecken int Maleyts met vermaningen, vertroostinghen ende gebeden behulpig te wesen.

Eens 's weeks catechisere ick mede de Malabaerse vrouwen en de kinderen die seer cloeck int Maleys sijn.

Hierin houde ick mij besig, verwachtende met de toecomende mouson wat U.Eerw. met approbatie des Ed. H^f Gener^s aengaende mijn comen nae Batavia ofte verder blijven op Amboina, nae recht der saecken sal disponeren. Indien de E. Jan Jansz. Priserius, gelijk wij verhoopen uyt de gevanckenisse verlost sijnde ons bijcomt, gelieve met den Ed. H^f Gener. te overleggen oft niet diend geemployeert te werden.

66 Baileu – vergader- en ceremoniehuis van een negorij.

Hiermeede, Eerweerdige, hooggeleerde, achtbare, wijze, voorsienige, seer godtsalige broederen dus besluytende, bevele U.Eerw. met de gemeente Godes onder U.Eerw. opsigt gestelt, der beschuttinge Godts in Christo, die uwer aller arbeitd overvloedighlijck ter verheerlickinge Godes ende tot winste veler sielen segene. Vaertwel. Gegeven int Casteel Victoria tot Amboina den 9^{en} september An. Dom 1636.

U.Eerw. dienstwillige medebroeder in Christo Justus Heurnius.

12. Justus Heurnius aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 17 augustus 1637. ANRI Archief Ambon 992 fols. 216c-216d.

Genade ende vrede in Jeso Christo

Eerweerdige, achtbaere, seer geleerde, wijze, vrome ende seer godtsalige broeders ende medearbeiders in den wercke des Heeren.

Nae eerbiedighe groetenisse ende toewenschinge des godlicken segens over U.Ed. Eerw. personen dienst ende regeringe der gemeente Godts, dienen des tegenwoordige U.E.Eerw. te bedancken voor de vrundlicke communicatie. Verblijde mij van den goede standt der gemeente Godts die onder U.E.Eerw. hande gestelt is. De Allderhoogste voege den eenen segen tot den anderen ende volvoere U.E. wensch, dat met het getal de godvrughtigheyt aenwascht. De copien der brieven aen ende van de classes van Amsterdam ende Walcheren sijn mij seer aengenaem ende voornamelijck te verstaen de nieuwe verbindtenisse onses Eerw. medebroeder Nicolaes Molineus die ten hoogsten dienstich ende nodig is. Van Batavia de E. Prisserius, als U.E. ontwijfelick verstaen heeft, is op Lonthor tot sijnen contentemente ende stichtinge der Christelijcker gemeente aldaer, gestelt. Den Ed. H^r Gener. ende den H^r Gouverneur Acoley Christelicke discretie ende clementie in saecke bewijsende.

Ick blijve volgens U.E.Eerw. goetvinden, dit jaer in Amboina, ende dat seer gaerne om door Godes segen het vervallene in het Christendom deser plaetsen te helpen wederoprechten ende de stichtinge der sielen nae vermogen te vorderen, het welcke mede te liever doe, overmits mij seer troostelick is te sien de goede vrede ende eendraght die de goede Godt, door het wijze, gesegende beleidt des Ed. H^r Gener^s Antony van Diemen, ende sijner Ed^s Raeden verleent heeft. Want niet alleen de Christenen die voor de opgeresene commotie ons aenhangen, maer oock die van Hitou, Hatuaha, Iha Mahu, Louhou ende de Moorsche negrijen op Ceram oostwaert gelegen, in vriendschap dagelicx aent Casteel comen ende met eede aen den Nederlantschen staet verbonden sijnde, haer als getrouwe bondtgenoten dragen. Van't gebergte Letimo comen de opperhoofden, ende 't volck dagelicx aent Casteel alsoo mede die van de andere Christen eylanden, haere coopmanschap te marckt brengende, soo dat

de vorige droefenisse ende swarigheidt nu vergeten is, wij ons verblijdende in het licht der godlicker genade, dat hij tot onser trooste ende vorderinge des Rijcx Christi heeft laeten opgaen.

De Ed. H^r Gener^l ende sijner Ed. Raeden hebben om een ijver int verkeerde gemoedt der Ambonnessen tot de Godsdienst ende goede optreckinge haerder kinderen op te wecken, de helft van de schoolmeesters in de vier Ambonsche eylanden gecassert, welcke het doch wel om haerer trouwloosheit wille verdient hadden. Wij hopen, dat gelijk men bevindt, dat in de dieren tijdt de menschen hongeriger sijn, dan als sij overvloet hebben, alsoo [mede] het cleyne getal der leeraers ende onderwijzers haer te begeeriger nae 't gehoor van Godts Woordt en de onderwijsinge der kinderen sal maecken. De Radja Kelang laet op den dagh des Heeren de godsdienst door eenige schooljongen plegen waertoe van mij eenige Maleysche sermoenen geeyscht ende ontfangen heeft. Tot noch toe sijn de Amboinesen heel naelatich geweest haere kinderen ter schoole te senden. Maer hebbe verstaen dat de orangcayen ofte opperhoofden haer des beginnen te schaemen, seggende nae [...] ⁶⁷ den Ed^e H^r Generael in onse vrijheyte gestelt [ofte onse] kinderen ter schole te senden ofte niet, soo willen wij oock betoonen dat wij Christenen sijn ende de stichtinge onser kinderen soecken ende willen de naelatige, door eenige boete hier toe constringeren.

De visite om de kinderen in de eylanden ende op Letimo te doopen ende de verloofde int huwelick te bevestigen, en hebbe ick noch niet connen doen, de regenmousson sulcx belettende, en dewelcke een yder met saeyen ende planten besich is, maer de opperhoofden derselver eylanden ende gebergte hebben op mij versocht dat als de drooge mousson begint, dit werck onder haer soude willen volvaeren, hetwelcke int laeste van september hoope met Godes hulpe te beginnen, hebbe nochtans als met den H^r Gouverneur voor Honomoa in de Uliassers lagh Pattylabo het tweede hooft van Touaha, ende met hem thien andere orangcayen van Touaha, die eerst Christen geweest sijnde, op eenige onlusten tegens haeren radja opgenomen, nae Iha gelopen ende Moors geworden waeren, weder opgenomen tot de Christelicke gemeente, als bij publickelick nae de predicatie leedtwesen haerer dwalinge ende misdaet betoont, het Moorsdom verworpen, ende getrouwe volhardinge int Christendom beloofd hadden, tot teecken ende bevestinge deses, een yder sijn dystar ofte tulbant vant hooft nemende, ende met sijn eygen handt int vier daer toe bereidt, ter presente van alle het volck werpende, siende op nae den hemel ende Godt tot getuige nemende, dat sulcx met oprecht herten deden. Waeraf sij oock bewijs gegeven hebben gevaeren sijnde nae Capaha ende eenige Mooren 't hooft afslaende, ende daer over nae haer manier tot Touaha sakelillende. ⁶⁸

⁶⁷ Twee woorden onleesbaar.

⁶⁸ Cakелеle, inheemse krijgsdans.

Hiernae heb ick met goetvinden des kerckenraedts ende des E. H^r Gouverneurs, op de Passo onder het volck van Baguala, Souli ende Outomouri 19 kinderen gedoopt ende 6 paar int huwelick bevesticht. Voorts soo houde ick mij bij 't Casteel besich in de bedieninghe der Ambonsche gemeynte int Maleys, den Duytschen dienst nevens den E. Daniel van Sonneveldt waernemende. Bestede mijn overighe tijdt, gelijk voor desen, in eenighe schoolmeesters en leerlingen, die hier by 'tCasteel sijn, in de fundamenten der Christelicke religie, alsmede wederlegginghe des heydendoms en Moorsdom te onderwijsen. Den goeden ijver des H^r Gouverneurs Johan Ottens tot voorderinghe van Gods eere ende stichtinge der Christelijker gemeynte, mitsgaders sijne vigilantie ende industrie tot bevestinghe der gemeyne vrede, doet mij te blijmoedigher de plichten mijnes ampts volvoeren, als die goede apparentie van bestendighe vrucht onses arbeys belooven.

Ende also nu den thien jaeren uyt het vaderlandt geweest hebbe, is mijn eerbiedig versoeck, dat ick toecomende jaer mochte lisenctie hebben nae Batavia te comen, ende nae 't vaderlandt te verreisen, alsulcx nae gelegentheid mijner saecken vorderlick ende nodig sijnde, versoecke derhalven meteen, dat ick met de eerste schepen gelieve een godtvruchtig bedienaer des godlicken woorts, de bequaemste nae gelegentheydt deser plaetse die mogelick is, nae Amboina te senden, opdat in mijn plaetse ende bedieninghe treden moge ende bij mijn vertreck de gemeinte Godes alhier geen schade en lijde.

Hiermede, Eerweerdige, achtbaeren, seer geleerden, wijsen, vrome ende seer godtsalige broederen dese besluytende, bevele U.E.Eerw. der beschuttinge ende segen des Heeren, die U.E.Eerw. dienst ende regeringe der gemeinte Godes tot verbreidinge des Rijcx Christi, saligheid vellers sielen ende uwer herten vreugde segene. Vaertwel, gegeven int Casteel Victoria op Amboina den 17 aug. An. Dom. 1637.

U.E.Eerw. dienstwillige medearbeideren Christo Justus Heurnius V.D.M

13. Justus Heurnius aan de kerkenraad van Batavia. Kambelo, 29 april 1638. ANRI Archief Ambon 992, fols. 218-219.

Genade ende vrede in Jesu Christo

Eerweerdige, seer geleerde, achtbare, wijze vrome ende seer godtsaelige broeders ende medearbeiders in Christo.

Nae eerbiedige groetenisse ende toewenschinge des godlicken segens, over U.E.E. personen dienst ende regeringe der gemeinte Godts, strecken dese U.E.E. te bedancken van het laeste aengename schrijvens, waer in U.E.E. mij nodiget, soo sulcx gevoeglick geschieden conde, weder nae Batavia te keeren. Godt de Heere heeft hiertoe middel beschickt, want de E. Johannes Priserius

Lontoir in Banda duslang bedient hebbende, op Amboina volgens den last des Ed. H^r Generaels gecomen, ende in mijne plaetse getreden is, alsoo de kercke van Lontoir, door den E. Vertrechtium op Nera residerende bedient can werden; gelijk oock voordesen lange tijdt door de bedienaers van Nera waergenomen is. Ende tot beter versorginge is de cranckbesoecker Jan Block op Lontoir gestelt, dewelcke ick hope hem nu daer beter dragen sal, dan voordesen in de Molucces gedaen heeft.

Ick hebbe op voorleden dagh des Heeren mijn afscheit predicatie in Duyts ende Maleys op Amboina gedaen, mijn kerckelicke attestatie ende schrijvens aen U.E.E. ontfangen, afscheidt van de E.E. broederen des kerckenraedts, met aller vriendschap genomen, ende mij wederom in de vloote, bij den Ed. H^r Generael gevoeght, om met den eersten van hier nae Solor te verseilen ende volgens 't goedvinden des Ed. H^r Generaels het nieuwe Christendom op 't eylandt Ende te besien. Van waer, soo het Godt de Heere gelieft, in corten tot Batavia comen sal, om U.E.E. lange gewenste tegenwoordigheit te genieten, terwijlen.

Eerweerde, seer geleerde, achtbaere, wijse, vrome ende seer godtsalige broeders in Christo, bidde den Alderhoogste, dat U.E.E. in zijne godlicke beschuttinge opneme, U.E.E. arbeidt tot winste veler sielen zegene ende zijne gemeente tot Batavia vrede ende vreugde zijnes H. gheests verleene. De E.E. broederen des kerckenraedts tot Amboina senden U.E.E. hare hertgrondelicke groetenisse. Godt de Heere heeft haer ende de gemeente over dewelcke zij tot opsienders gestelt sijn, nu ronsom ruste ende vrede verleent, soodat de visite in de drie eylanden Oma, Uliasser ende Nusselou sonder eenige beschroomtheit gedaen hebbe ende ben overall met de twee gecommiteerden vanwege den E. kerckenraedt ende den E. H^r Gouverneur seer vriendelick onthaelt, waarvan verder openinge aen U.E.E. in mijne comste hoope te doen. De tegenwoordigheit van de coninck van Tarnaten die nu op Manipa is ende zijne boden uytgesonden heeft alle zijne orangkayen van de eylanden Bouro, Ceram, Ambon ende de omleggende eylanden te vergaderen, sal, soo wij hoopen, hier eene vaste vrede maecken, want zijne autoriteit, gevoegt sijnde tot de autoriteit des Ed. H^r Generael, een yder in ontsach ende gehoorsaemheit houden moet, soo dat ick verhoope Amboina in corten tot bet'ren standt dan in ettelicke jaeren gehadt heeft, gebragt sal werden. De scholen die in de negrijen soo van Amboina als de Uliassersche eylanden vervallen sijn, ende 't gehoor van de Christelicke voorlesinge dat seer verflaut is, vertrouwe ick, dat door den heiligen ijver des Ed. H^r Generaels weder in goeden standt sullen gebragt werden. Wat meer den standt deser plaetse is belangende, sal tegenwoordig sijnde int brede connen voordragen, derhalven hiermede besluitende, bevele U.E.E. der genade Godts. Vaertwel.

Gegeven int schip Frederick Hendrick op de rede voor Combella den 29 april
A° Dom. 1638.

U.E.Eerw. dienstwillige medearbeider in Christo, Justus Heurnius.

Verslag van een reis naar de Zuidwester- en
Zuidooster-eilanden (Zuid-Molukken) door Joseph Kam
(1825)

Chr.G.F. de Jong, M. van Selm

Inleiding

Het bezoeken van de Zuid-Molukse eilanden met het doel de sacramenten te bedienen, huwelijken te bevestigen en de scholen te inspecteren, behoorde tot de taken van de predikant van Banda. Na het overlijden van de predikant Philippus de Graaff in 1803¹ was de predikantsplaats op de Banda-eilanden echter lange tijd leeg gebleven, ondanks herhaalde verzoeken van Banda's gezaghebber aan Batavia's kerkeraad om een nieuwe predikant naar Banda te zenden.² Pas in 1820 kreeg Banda, door de aanstelling van de in 1819 op Ambon aangekomen zendeling van het Nederlands Zendeling-Genootschap Johannes Finn, een nieuwe (waarnemend) predikant.³ De noodzaak eerst op de Bandaeilanden zelf orde op zaken te stellen, gebrek aan scheepsgelegenheid en Finn's wankelende gezondheid kunnen redenen geweest zijn dat ook toen nog de zuidelijke eilanden van predikantsbezoek verstoken bleven. Finn's eerste reis naar de Aru-eilanden vond pas plaats begin 1831.⁴

In 1825 echter zag de Ambonse predikant Joseph Kam zijn al vaker gedaan verzoek om de zogenaamde Zuidooster- en Zuidwestereilanden te mogen bezoeken, door gouverneur der Molukse Eilanden, mr P. Merkus (1822-1828), gehonoreerd. Luitenant der 1e klasse D.H. Kolff en diens mede-commissiant J.B. Dielwart zouden in opdracht van Merkus met Z.M. brik *Dourga* naar de zuidelijke eilanden reizen om de verwaarloosde bestuurlijke banden met deze

-
- 1 Gezaghebber en Politieke Raad van Banda melden in een brief aan Gouverneur-Generaal (voortaan GG) en Raden van Ned.-Indië, van 12/9/1803 het overlijden van "den braven predikant Philippus de Graaf onder het Engelsch bestier", in: Arsip Nasional Republik Indonesia te Jakarta, (voortaan ANRI), Archief Banda 66, idem 74/2.
 - 2 Voor kennisgeving van De Graaff's overlijden, zie: A.H. Veuge en Politieke Raad Banda aan GG van Ned.-Indië J. Siberg en Raden van Indië, 12/9/1803, ANRI, Archief Banda 66 en 74/2; verzoek om een nieuwe predikant voor Banda, in Politieke raad Banda aan GG J. Siberg en Raden van Indië, ult^o aug. 1804, ANRI, Archief Banda 67.
 - 3 Na de dood van De Graaff werd Banda in maart 1808 nog wel bezocht door de Ambon's predikant Arnold Engelbert van den Broek, zie div. stukken in ANRI, Archief Banda 70, 71, 75, 76, 79. In 1818 verbleef de Batavia'se predikant D. Lenting enige tijd op Banda. Deze was meegereisd met de expeditie-Buyskes, die naar de Molukken was gekomen om een einde te maken aan de in 1817 op Saparua en Ambon uitgebroken Pattimura-opstand. Notulen kerkeraad Banda, 18/4/1818, Kerkarchief Banda, bundel 396; I.H. Enklaar, *Joseph Kam "Apostel der Molukken"* (Den Haag 1963) 53, 147.
 - 4 Notulen kerkeraad Banda, 8/1/1818, Kerkarchief Banda, bundel 396; J. Finn aan Hoofdbestuur Nederlands Zendeling-Genootschap (voortaan HB NZG), 22/3/1832, ARvdZ 29/5/D.

eilanden te herstellen, en Kam mocht van die (scheeps)gelegenheid gebruik maken om de staat van kerken en scholen daar op te nemen. Van deze reis zijn twee verslagen van Kam's hand bewaard gebleven. Het beknopte verslag dat Kam in november 1825 bij gouverneur Merkus indiende, was naar Kam's eigen zeggen bedoeld als aanvulling op de verslagen die Kolff en Dielwart voor Merkus hadden opgesteld⁵ en concentreerde zich derhalve uitsluitend op kerk- en schoolzaken. Aan het door hemzelf opgerichte Medewerkend Zendelinggenootschap (ook wel Hulpzendelinggenootschap genoemd)⁶ te Ambon schreef Kam het hier opgenomen, uitvoerige verslag.⁷

De door Kam bezochte eilanden waren (in deze volgorde) Portugees Oost-Timor, Wetar, Kisar (Kam: Makisser), Leti (Kam: Lety, Letij), Moa (Kam: Mowa), wederom Leti, Roma, Damar (Kam: Damme), Lakor en Sermata (Kam: Sarimatta), die alle tot de groep der Zuidwester-eilanden behoren. Vervolgens werd, na Banda te hebben aangedaan, een aantal eilanden der Zuidooster-Eilanden bezocht. Aangedaan werden Babar, de noordoostelijk daarvan gelegen eilanden Wamar (Kam: Waber, Wammer), Wokam (Kam: Wokan) en Ujir (Kam: Wadjir) in de Aru-groep, en ten slotte Larat en Tanimbar (Kam: Tenimbar) in de Tanimbar- of Timorlaut-groep. Hierop voer Kam via Banda terug naar Ambon. Kort na zijn terugkeer aldaar bezocht hij een aantal gemeenten op Nusalaut, Saparua en Haruku.

5 Het "Extract uit het Register der handelingen en Besluiten van den Gouverneur der Moluksche Eilanden", 21/3/1826, nr 3, ANRI, Archief Banda 112, deelt mee: "Gelezen 1°. een door den Luitenant ter zee van de eerste klasse Kolff aangeboden dagregister van de door hem, ingevolge besluit van den 18e Mei 1825 No. 1 volbragte reis, met Z.M. Brik de Dourga, naar de Zuidwestersche, Zuidoostersche en Aroesche eilanden; - houdende dit register een omstandig verhaal, van al het voor gevallene gedurende die reis; van alle de verrigtingen van gemelden Heer Kolff, zoo ten aanzien der door hem gemaakte schikkingen, tot nut en welzijn van de op deze togt bezochte volken, als ten aanzien van de benoeming of bevestiging van derzelver hoofden, en eindelijk, van alle belangrijke berigten welke door hem zijn ingewonnen kunnen worden. 2°. Eene missive van den Heer J.B. Dielwart, dd. 10 Januarij ll., daarbij ingevolge art. 7 van de hem bij besluit van den 18 mei 1825 no. 1 gegeven instructie, aanbiedende, een algemeen verslag van het door hem gedaan onderzoek op de Zuidwestersche, Zuidoostersche en Aroesche eilanden; houdende dit verslag eene omstandige beschrijving der gemelde eilanden en de daarop gelegene negorijen en campongs, van de gesteldheid der lucht, en van den grond, van den staat der bevolking, van derzelver godsdienst, zeden en gebruiken, van den staat van den landbouw, den handel, de zeevaart, de veeteelt, en de visscherijen, en eindelijk van alles, wat eenigzins belangrijk kan worden geacht." Bijlage bij dit Extract is een lijst van de op de verschillende eilanden door Kolff benoemde hoofden.

6 Het Ambonse Medewerkend Zendelinggenootschap of Hulpzendelinggenootschap was in 1821 door Kam opgericht om het wegvallen van een deel der gouvernementssteun, met name voor de bezoldiging der schoolmeesters, op te vangen. Afgezien van de voorzitter (een predikant) en de secretaris (vanaf 1835 B.N.J. Roskott) bestond het bestuur uit een aantal aanzienlijke ambtenaren.

7 Dit langer verslag is aanwezig in dossier ARvdZ 18/24; het kortere, voor gouverneur Merkus bestemde "Rapport van den Predikant te Amboina J. Kam over den staat der kerken en scholen in de Zuid Westersche en Zuidoostersche eilanden in 1825", 10/11/1825, bevindt zich in ANRI, Archief Banda 44.1.

Werd Kam middels deze reis in staat gesteld een begin te maken met het herstel van scholen en gemeenten te midden van een aantal geïsoleerd wonende en ongetwijfeld naar het Woord hunkerende inlandse volkeren, voor gouverneur Merkus lagen de zaken anders. Voor hem ging het om het noodzakelijk geachte herstel van Nederlandse gezag in dit sedert de ondergang van de VOC eind achttiende eeuw zowel door de Nederlanders als door de Engelsen (wier tweede tussenbestuur over de Molukken in 1817 eindigde) verwaarloosde eilandenrijk. Hij zag het belang van deze reis, inclusief Kam's missie, in eerste instantie in termen van het in kaart brengen van de politieke, sociale, godsdienstige en militaire situatie van het gebied, waarbij van de gelegenheid gebruik werd gemaakt om aan het Nederlands-Indische kerkelijke en politieke establishment loyale inlandse hoofden aan te stellen.⁸ Dit diende gevolgd te worden door de planting c.q. uitbreiding van het christendom.

Vestiging en versteviging van het christendom was voor Merkus synoniem enerzijds met het creëren van een bevolking die loyaal was jegens het Nederlands-Indische gouvernement, en anderzijds met het verheffen van de inheemse cultuur op een hoger plan. Want dat het gouvernement in de Molukken op dit laatste terrein een taak had, was voor Merkus onomstreden. Dit hield in dat “de bemoeijingen der Regering thans de strekking hebben zich in alle huishoudelijke inrigtingen der Inlanders te dringen, en de aartsvaderlijke eenvoudigheid derzelve te doen vervangen door een meer ingewikkeld zamenstel, berekend voor eene veel hoogere mate van beschaving en welvaart dan die volken nog hebben bereikt” – waarom hij ook een fervent tegenstander was van het cultuurstelsel in de Molukken, het stelsel van gedwongen teelt en leverantie aan het gouvernement van kruidnagelen.⁹ Hij vervolgde: “Volmondig moet ik bekennen, dat het indringen in de huishoudelijke inrigtingen van een volk, dat, ofschoon eenvoudig, gelijk de Javaan, tot eenen zekeren maatschappelijken stand is geklommen, en reeds aan een geregeld bestaan is onderworpen, nadeelig, ja gevaarlijk kan zijn; maar het is te bekend dat de eilanders in de Moluccos ver van dien Staat verwijderd zijn en dat zij daartoe nog moeten worden geleid. Kan dit nu, en kan aan die leiding zoodanige wending gegeven worden, dat de inlandsche bevolking zich schikke naar de gebruiken, zeden en zoo mogelijk den Godsdienst van de

8 De instructie die Kolff kreeg, hield in dat hij de eilanden Aru, Tanimbar, Larat, Timor-Laut, Babar, Damar, Leti, Kisar en Roma moest bezoeken. Op Aru, Tanimbar, Damar en Kisar diende hij na te gaan welke overblijfselen nog bestonden van door de VOC aldaar opgerichte forten en sterkten. Het tweede doel van zijn tocht was het aangaan en vernieuwen van vriendschappelijke betrekkingen met de eilandbewoners en hen uit te nodigen naar Banda te komen voor de handel. Zie Kolff, *Reize*, 33-35.

9 Zie Secr. van Staat, GG van Ned.-Indië, a. MvK, 2/2/1825, nr 46, Algemeen Rijksarchief, Den Haag (voortaan ARA), Archief Ministerie van Koloniën (voortaan MvK) 474.

Europesche overheerschers, moet dit naar mijn inzien, niet dan de wenschelijkste gevolgen te weeg brengen.”¹⁰

Wat de Zuidwester- en Zuidooster-eilanden betrof, dacht Merkus deze situatie niet zo zeer te bereiken door de plaatsing van Europese zendelingen, als wel door de uitbreiding van het aantal inlandse schoolmeesters. In 1825 waren reeds zeven van hen werkzaam in het door Kam bereisde gebied, namelijk drie op de Aru-eilanden, een op Kisar, een op Banda, een op Damar en een op Leti. Deze werden door het Medewerkend Zendelinggenootschap te Ambon onderhouden. Doch hun aantal moest volgens Merkus worden uitgebreid met een schoolmeester in Aru-archipel, twee op Leti, een op Moa, een op Wetar, een op Lokon, een op Loncang, een op Sarmatha, een op Babar, en een of twee op de Tanimbar-eilanden, zo daar het Nederlandse gezag daadwerkelijk mocht worden gevestigd.

Van Europese zendelingen verwachtte Merkus niets, daar die (in de regel) gehuwd waren en daardoor ongeschikt om zich op afgelegen posten onder “primitieve heidenen” te vestigen. Hij beschouwde hun arbeid hierdoor als nutteloos en een last voor het gouvernement.¹¹ Dat Merkus niet geheel ten onrechte dit standpunt was toegedaan, bleek wel uit het feit dat de Europese zendelingen, die het Nederlands Zendeling-Genootschap te Rotterdam op aandringen van Kam in de jaren twintig voor de Zuidwester-eilanden bestemde en uitzond, hun werk niet anders dan met de grootst mogelijke moeite en met verwaarloosbaar resultaat hebben kunnen verrichten. Hun leef- en arbeidsomstandigheden waren zelfs van dien aard, dat omstreeks 1840 het NZG-bestuur besloot de Zuidwester-eilanden op te geven en de betrokken zendelingen elders in de Molukken te werk te stellen.¹²

10 Ontleend aan P. Merkus aan Comm. Gen. over Ned.-Indië, 31/3/1827, ARA, Archief MvK 606, L^a B.

11 Zie hierover het uitvoerige P. Merkus aan GG van Ned.-Indië, 15/5/1826, ARA, Archief MvK 606, nr 51.

12 Zie hierover HB NZG aan G.H. Noordhoff te Timor Kupang, 6/10/1841, Archief van de Raad voor de Zending der Ned. Herv. Kerk, Oegstgeest, (voortaan ARvdZ) 44/3; en Chr.G.F. de Jong, H.E. Niemeijer en M. van Selm, “Nieuwe bronnen tot de geschiedenis van het christendom in Maluku (1605-1935). Vondsten, thema’s en oriëntaties”, *Documentatieblad voor de Geschiedenis van de Nederlandse Zending en Overzeese Kerken* (voortaan *DZOK*), jrg 4, nr 2 (1997) 52-90.

Amboina 20 October 1825

Aan het Medewerkend Zending-Genootschap te Amboina¹³

Zeer Geliefde Medebroeders in Onzen Heer!

Ik heb het genoeg om hierby aan Ulieden overteleggen een ampel verslag van mijne reis en werkzaamheden in de Zuid-West en Zuid-Ooster Eilanden, waartoe my den Heer Gouverneur der Moluksche Eilanden Mr. P. Merkus by besluit van den 26 Mei II!, een gunstige gelegenheid aanbood, en wel met Z.M. gewapende Brik van Oorlog, genaamt Dourga, onder bevel van den Luitenant Kolff.¹⁴

Den oostenwind in deze Mousson ons zeer ongunstig zijnde, zoo kwamen wy eerst op den 2 Juni voor Timor-Delie ten anker, alwaar wy des avonds onze opwachting [maakten], by den Portugeeschen Gouverneur van dien post aldaar, die ons ook zeer veel beleefdheid betoonde, en ons den volgenden dag by hem ter maaltyd noodigde, by welke gelegenheid ik dan ook eenige Pateries of Priesters van den R.K. Godsdienst aldaar ontmoete, die mede hun byzonder genoeg te kennen gaven, van my in hun midden te zien, te meer, daar zy reets veel van den voorspoed mijner werkzaamheden, alsmede van de poging van onzen Broeder Le Bruijn¹⁵ op Timor-Koepang vernoomen hadden, zy schenen mede zeer verblyd te zijn, over de uitbreiding van het Christendom, byzonder in de Molukkos.

Na het eindigen dezer maaltyd namen wy een vriendelyk afscheid van den Gouverneur en begaven ons wederom naar boort, en daar wy nog een paar dagen vertoeven zouden, om ons van verversching en andere behoeften te voorzien, zoo begaven wy ons den volgenden morgen wederom aan wal, met oogmerk om den Openbaren Godsdienst bytewonen, en nadat wy pas aan wal gekomen waren, zoo hoorden wy ook al aanstonds het luijen der klokken, hetwelk door een schot uit een soort van draai bast gevolgd werd, en by nader onderzoek, zoo was dat het sijn of teken tot het morgen gebed, tot herinnering dergene die te ver van de kerk af wonen, om het luijen der klokken te hooren, zoo ook des avonds, op dat een ieder zich herinneren dat de tyd des Gebeds

13 Aan de tekst van het originele document is zo weinig mogelijk veranderd. Slechts in geval van evidente omissies is door de bewerkers een ontbrekend woord tussen vierkante haken toegevoegd.

14 Zie hiervoor D.H. Kolff, *Reize door den weinig bekenden zuidelijken Molukschen Archipel* (Amsterdam 1828). De tot op heden belangrijkste studie over Joseph Kam is: I.H. Enklaar, *Joseph Kam "Apostel der Molukken"* (Den Haag 1963).

15 Reint Le Bruijn; 1799-1829; 1818-1829 te Kupang (Timor), als zending en wvd pred. van de Indische Kerk. Zie zijn dossier 1824-1828, ARvdZ 64/4/5. Zie ook Enklaar, *Joseph Kam*, 57 en voetnoot 81 aldaar.

daar is, op dat die genen welke zich niet ter kerke kan begeven, evenwel hunne gebeden te gelijker tyd met de Gemeente uitoefenen.

Ik was reeds van den beginnen myner aankomst in de Molukkos begerig, om te vernemen op welk eene wyze voor meer dan twee Eeuwen, de Portugeesche den Christelyken Godsdienst in deze landen hebben ingevoerd en voortgeplant, en welk met zulk een goed gevolg, als tot dus ver nog op zoo velen Eilanden gevonden wordt.

In de kerk gekomen zijnde zag ik dezelve op de wyze der R.K. verzierd, met en verlicht met de nodige waskaarzen, en vervuld met een zeer aangenamen geur van Indiïansche wierook, ook hoorden wij onder de bediening der Misse, een harmonie van eenige muziek instrumenten, gepaart met eenige welgeoefende zingstemmen. De vrouwen lagen eerbiedig nedergekniel, ter linkerzijde van het, zoogenaamde, Outaar, terwyl de mannen in een staande houding zich aan deszelfs regter zyde bevonden. De Priesters alsmede zyne medehelpers, waren perzoonen uit de zelfde natie, echter in hunne kleeding uitgezondert van die der Gemeente.

Hoe zeer nu ook deze wyze van Godsdienst oefening imponeert op de zinnelyke mensch, en de nog onverlichte Heiden, zoo kan men toch niet zeggen dat dezelve na in den tyd van deszelfs revormatie in deze archipel eenige aanmerkelyken voortgang gemaakt heeft, ja zelfs veel tegestand gevonden heeft op de Eilanden, dewelke thans nog onder onze bediening sorteeren, niettegenstaande, zy, niet lang geleden, velen pogingen hebben aangewend om ook aldaar den R.K. Godsdienst intevoeren.

De plaatsen op groot Timor alwaar zich Christen Negerijen bevinden, zijn zelfs op een ruimen afstand kenbaar, door een groot kruis, witgeverfd zijnde, van wel cirka 15 a 16 voet hoog, aan welker regter zyde, een hooge vlagge stok met lauwerbladen versiert geplaatst is, in welke witte vlag de Moeder Maagd in koleuren vertoond wordt, die wy by het passeeren van die kust ook nog op eenige andere plaatsen aantreffen. Evenwel schynen de Portugeeschen weinig werk te maken met opzigt tot de voortplanting van hunnen Godsdienst onder het Heidendom op dat zoo groot als volkryk Eiland, het welk in deszelfs voortbrengselen ook mede zeer belangryk is, vooral in den veeteelt en meer anderen produkten.¹⁶

Op den 4 der Maand Juni, verlieten wy groot Timor, en zettende onzen kurs voort na het Eiland Wetter, hetwelk na genoeg zoo groot is als het Eiland

16 Over de geschiedenis van de Rooms-katholieke missie in de Molukken: P.G.H. Schreurs, *Terug in het erfgoed van Franciscus Xaverius: het herstel van de Katholieke missie in Maluku 1886 - 1960* (Tilburg 1992); H. Jacobs, *Documenta Malucensia*, 3 dln (Rome 1974-1980). Voorts publiceerde Jacobs *The Jesuit Makasar Documents (1615-1682)* (*Monumenta Historica Societatis Iesu*, vol. 134 (Rome 1988)). Relevante artikelen: H. Jacobs, "Brief Notes on the Vicars and other Secular Clerics of the Portuguese Fortresses in Maluku up to 1605. A collection of Texts", in: *Neue Zeitschrift für Missionswissenschaft* 31, 4 (Immensee 1975) 207-287.

Ceram, het welk wy dan ook op den 6 dezer bereikten, met voornemen om zoo veel mogelyk naar den staat van deszelfs inwoners te informeeren en waarvan wy reeds onderrigt waren, dat zy in 1821 zeer veel geleden hadden, door eene vijandelyke aanval, van het Eiland Lety, en in deszelfs nabyheid gekomen zynde, en twee gewapende sloepen hadden uitgezonden, zoo ontdekten zij al spoedig eenige der inwoneren die hun mede welgewapend, op de Inlandsche wyze ontmoeten, en na met elkanderen gesproken te hebben, zoo waren er al spoedig twee reets hoog bejaarde manspersoonen, die met de sloepen aan boort kwamen, en ons zeide dat zij Christenen waren, die in vroeger jaren door één der Predikanten van Banda gedoopt waren, dat al daar ook een onderwyzer geplaatst was, om hun en hunne kinderen in de Christelyke leer te onderwyzen, alsmede ook een post van twee man met een korporaal. Zy verzochten zeer dringend om dat zelfde voorregt wederom onder het tegenwoordige Gouvernement te mogen genieten, vooral, dat hun van Ambon een onderwyzer mogt worden toegezonden, om zich in den Christen Godsdienst te laten oefenen, het welk ik dan ook aan hun beloofden om onder voorkennis en toestemming van den Heer Gouverneur te zullen volbrengen.¹⁷ Gaarne had ik voor eenigen tijd aldaar willen vertoeven, maar dit was onmogelyk van wegen de slechte anker plaats, zoo dat wy dadelyk van daar na Makisser moesten opwerken, alwaar wy dan op den 13 dezer maand ten anker kwamen. Dit was nu voor de tweede maal dat ik dit Eiland bezogt¹⁸, de beide opperhoofden ontvingen ons met zeer veel teekenen van blydschap en hoogachting, en gaven in al de omliggende Negeryen kennis van onzen aankomst. Des avonds hield ik oefening by wyze van Gebed dankstond, in het huis van de Radja Bakker, alwaar zich dan ook eenige Godsdienstige vrienden met ons verzamelde, die mede hun hartelyk genoegen betuigden over onze aankomst, en na eenige aangename gesprekken, met deze opregte menschen, over het waar geluk der geloovige gehad te hebben leiden wy ons ter ruste neder.¹⁹

17 Kam's verslag aan gouverneur Merkus (zie voetnoot 7) maakt geen melding van het bezoek aan Groot Timor. Kam meldt in dat verslag wel dat het gesprek met de twee bejaarden van Wetar op 9 juni plaatsvond, en dat hij geen Maleise boeken aan hen heeft meegegeven omdat er op het eiland al lange tijd geen onderwijs meer werd gegeven en derhalve niemand kon lezen.

18 De eerste maal bezocht Kam dit eiland in 1823. Voor een overzicht van Kam's bezoeken, zie Enklaar, *Jospeh Kam*, 72-74

19 Met betrekking tot radja Bakker schreef Kam aan Merkus (zie voetnoot 7): "Ik heb ook mede bij deze gelegenheid kunnen ontdekken, dat het heidendom op dat eiland niet ongenegen was om in onze Christen Godsdienst onderwezen te worden. Het schoolonderwijs wordt aldaar nog voortgezet door den schoolmeester of onderwijzer, Ezauw Bakker genaamd, zijnde de zoon van den Radja Bakker, die tot dat einde in 1823 bij mij alhier in dat werk onderrigt genoten heeft. Ik vond ook eenige onder de schoolkinderen, die vrij wel lezen konden. Het aantal der schoolkinderen was destijds aldaar zeer verminderd door het thans plaats hebbende gebrek aan levensmiddelen, niettegenstaande de kerkdienst des zondags nog getrouw door hem wierd waargenomen."

Den volgenden morgen hield ik eene openbaren Godsdienst oefening in de kerk vooraf in onze moedertaal, en daar na in het Maleisch, alzo den kommandant van ons vaartuig met de Nederduitsche Equipage, bestaande omtrent in 50 a 60 man, een dankstond wilde bywonen, waarna ook eenige bejaarde persoonen en ook jonge kinderen den H. Doop werden toegediend, als mede eenige paren in den H. Huwelyken staat verbonden.²⁰

Ik maakten ook by die gelegenheid bekend, dat er nu eerlang, een onzer Zendeling-Broeders onder hun zou wonen, die reets te Ambon in de Maleische taal onderwezen was, waarover zy zeer verblyd waren – ook beloofde my de beide opperhoofden voor hem te zullen zorgen. Wy hebben zedert dien tyd ook reeds tyding ontvangen, van de behoude aankomst van onzen geliefde Broeder Bär en deszelfs Echtgenoot op gemelde Eiland.²¹

Na het eindigen myner werkzaamheid aldaar, was het aantal der gedoopte reets tot 88 persoonen, groot en klein, [toegenomen] en het aantal der getrouwden [tot] twaalf paren, ook het Heidendom op dat Eiland scheen my toe wel genegen te zijn om Christelyk onderwijs te ontvangen, indien maar onze Zendingen zich bevytigen om hunne landtaal aanteleeren en ware liefde tot hunne behoudenis gevoelen, om hun tot de kennis van Christus onzen gezegenden Verlosser te brengen.

Het [is] reets een groot voorregt, voor onze Zendingen, dat de opperhoofden aldaar den Christen Godsdienst beleiden, over welk onderwerp ik menigmaal met hun gesproken heb en waar in zij ook niet weinig belang stelde, waar van ook de zorg die zij tot hier toe betoond hadden, voor het onderhoud hunner kerk een bewys oplevert, het welk op anderen Eilanden helaas geen plaats vond, alwaar ik veele kerken gebouwen in een zeer vervallen staat heb aange-troffen.

Op den 13 dezer maand was ons vertrek bepaalt, en na een vriendelyk afscheid van de opperhoofden en van de Gemeente aldaar genoomen te hebben, bege-

20 De godsdienstoefening vindt plaats in “een ruime wel gebouwde steenen kerk”, aldus Kam’s rapport aan Merkus (zie voetnoot 7). Verder schreef Kam aan Merkus: “Ik bleef dan met den Heer Dielwart aan wal tot op den 18e dezer maand; het getal der gedoopten (zoo volwassen als kinderen) was toen reeds tot drie en dertig personen, alsmede ook nog twaalf personen, die bij die gelegenheid begeerden om mede in den H. Huwelijken staat bevestigd te worden.”

21 J.J. Bär (1786-1851), een der door het NZG voor de Zuidwester-eilanden bestemde zendelingen, was van Zwitserse origine; 1823-1825 te Ambon voor taalstudie; 5/8/1825 met echtgenote gearriveerd te Kisar, Zuidwester-eilanden; 1841-1843 te Ambon-stad; 1843-1846 te Wai (Ambon-eiland); 1846-1851 te Poka (Ambon-eiland) in ruste. Bij besluit van Gouverneur der Mol. Eilanden, 28/8/1824, nr 2 (ANRI, Archief Banda 111) werd Bär na aankomst op Ambon geplaatst “op het eiland Makisser, om aldaar en op de naburige Zuidwestersche Eilanden werkzaam te zijn, overeenkomstig het doel zijner zending.” Hij ontving zijn tractement uit ’s lands kas, “Extract uit Register der Handelingen en Besluiten van den Hoofdadministrateur te Amboina waarnemende het gezag bij afwezendheid van den Gouverneur der Moluksche Eilanden, 25 augustus 1825 no. 2, gezonden aan resident Banda”, ANRI, Archief Banda 111. Biografische schets, verslagen en journalen van Bär in: ARvdZ 18/1.

leiden zij ons tot aan den oever der Zee, zelfs veele vrouwen en kinderen volgden ons ruim een half uur ver van hunne Negerij langs een zeer moeilijcke en ongebaande weg, onze brik was reets ver in zee, als hebbende deze ankerplaats moeten verlaten van wegen de scherpe klippen die ons zwaartouw beschadigd hadden, wy moesten dus nog wel een uur vertoeven voor dat de sloep aan wal was, echter was het geselschap waarin ik mij bevond zoo aangenaam, dat my deze tyd volstrekt niet te lang was.

Nadat ik de Rede van Makisser verlaten had kwamen wij reeds den 18 ten anker voor het Eiland Lety en wel in de nabyheid van de Negery Tombere, er kwam echter niemand uit deze Negery te voorschyn, hoewel wy ook een synschot gedaan hadden, tot dat wy onze djuro bahasa d.i. de tolk, met de loots de Haan aan wal gezonden hadden, waarop al dadelyk het opperhoofd of de oudste der Negery met onzen onderwyzer C. Loderikus tevoorschyn kwam en met de boot by ons aan boort kwamen. Zy verhaalden ons dat er thans eene zware hongersnood op dat Eiland plaats had, waar van de ruwe levenswys dezer menschen veelal oorzaak is, ook dat zij van geen bekwame vaartuigen voorzien zyn, om in zulke gevallen, levensmiddelen op andere Eilanden aantekopen, en ook dat zij in vruchtbaren jaren niet genoeg aanplanten, om in tyde van een misgewas, uit den voorraad, die zy verzamelt hebben, te leven.

Ik vond dus ook onzen Christenen aldaar in een zeer treurigen toestand, als mede onzen braven onderwyzer Loderikus, die echter onder dat alles zynen post getrouw had blyven waarnemen, onzen kommandant gaf hem op myn verzoek eenen klijnen onderstand van een paar maten ryst, als ook nog eenigen anderen voorraad die wy aan boort hadden.²²

Vervolgens begaf ik mij met hem aan wal en bleef aldaar 3 dagen, in welke tyd de Gemeente ook getrouw gebruik maakte van het bijwonen van den openbaren Godsdienst, in welken tusschentyd veel kinderen – en ook bejaarde personen – den H. Doop zijn toegediend. De schoolkinderen hadden onder het opzigt van gemelde onderwyzer ook goeden voordering gemaakt in het lezen van Gods Woord, als mede in het aanleeren hunner vragen²³, het aantal was echter niet meer dan slechts 35 a 40, door dien er thans velen absent waren om nog eenig voedsel met hunne ouders op anderen plaatsen te zoeken,

22 Een nadere toelichting op de erbarmelijke levensomstandigheden van de onderwijzer vindt men in Kam's verslag aan Merkus (zie voetnoot 7): "Ik bleef aldaar drie dagen en twee nachten over, hoewel deze onderwijzer maar een zeer kleine hut, zonder eenige sluiting aan dezelve, bewoond, nog veel elendiger dan onze onderwijzers die op het Eiland Ceram werkzaam zijn. Ik beloofde hem tevens, om hem bij de eerstkomende gelegenheid van daar aftelossen en bij voorkomende vacature in de nabijheid van Amboina over te plaatsen."

23 Welligt is bedoeld de Maleise versie van Herman Faulkelius' *Kort begrip der christelijke religie* (1611) gebruikt. Het (Nederlandse) boekje gaf in 74 vragen en antwoorden een verkorte en vereenvoudigde uiteenzetting van de *Heidelbergse Katechismus*. Er bestonden verschillende Maleise versies. Een daarvan stond bekend als *sual 19*, daar ze negentien vragen en antwoorden bevatte. Andere versies bevatten 30, 40, 72, 73, 74 of soms nog meer vragen en antwoorden (*sual* - vraag).

ook waren reets meer dan 400 door gebrek gestorven, waaronder ook velen dezer Schoolkinderen waren, ook was er een Kampon van ruim 60 huizen in de nabyheid van de Negery *Tutuky* in vlam geraakt, en geheel in de asch gelegd door het vuur dat van het brandend hooge en verdorde veld gras aldaar door den wind was heen gedreeven, het welk in deze landen by langdurige droogte veel al het geval is. Ik zocht hun dus zoo veel mogelyk opmerkzaam te maken op de slaande hand van God, die ons menschen kinderen echter niet plaagt nog bedroeft van ganscher harten, maar veel al zulke middelen in het werk steld, om den zondaar tot boete en bekeering opteleiden.

In de Negerij Batomajouw gekomen zijnde, zag ik tot mijne groote blydschap dat de kerk, die aldaar in 1823 door een zwaren stormwind van deszelfs dak beroofd was, nu weer hersteld, en bruikbaar was tot het houden van den openbaren Godsdienst, in welke ik dan ook eenige dagen achter elkander, myn dienstwerk met veel genoegen verrigten kon, en velen bejaarde als ook kinderen doopen, hoewel het volk aldaar door gemelden hongersnood ook zeer verminderd was. In deze Negery heeft ook nog veel openbaren afgodery plaats, waaraan zommigen der Christenen (helaas) ook nog wel aan deel nemen, vooral by begravenissen van dooden, als ook by andere gelegenheden, wanneer zy zich niet ontzien, om van die spyze te eeten, die den Afgoden geoffert zyn, om dat hunne woningen ter beveiliging voor hunne vyanden van anderen Eilanden, zoo naby aan die der Heidenen aansluiten, ik liet niet [na] om het onbetamelyke en het zondige daar van aantetoonen, te meer daar zij reeds onderwys uit de reine leer van Christus en Zyne Apostelen ontvangen hadden, die volstrekt niet gedooft, om zich met de levenswyze der Heidenen langer te vereenigen.

Ik was juist met de Heer Dielwart in de Negery Batumajouw, terwyl zulk een begravenisfeest van een der Heidenen plaats vond, en na dat wy gevraagd hadden wat nuttigheid dezen afgod kon hebben van de spyze die geoffert waren, zeiden zy ons – sijapa tahu Tuwan, itulah bijasa bejta awrang punja mawjang d.i. wie weet dat myn Heer, dat is de gewoonte onzer voorvaderen, en al het overige dat wy daar op aan temerken hadden, werd met zwygen beantwoord. Hoe heilzaam zou dus ook op dit Eiland, waar nog zulk een dikke nacht van duisternis gevonden word den arbeid van een paar getrouwe Zendelingen kunnen zyn? Om het dwalend mensddom tot het licht der waarheid te brengen het welk ons aanstraald in het aangezicht van Christus Jezus. Het aantal der Christenen zyn op dit groote Eiland nog maar slechts 151 zielen, 36 zoo volwassene als ook kinderen hebben toen den H. Doop ontvangen en 4 paar zyn getrouwd.²⁴

24 Uit Kam's verslag aan Merkus (zie voetnoot 7): "Het getal der Christenen was aldaar sedert 1823 ook aanmerkelijk vermindert, en bestond slechts in honderd een en vijftig zielen, zes en dertig personen zijn aldaar door den H. doop der gemeente toegevoegd en vier paren

Op den 27 staken wy over na het Eiland *Mowa*, het welk slechts met een straat van 3 a 4 mylen breedte van het Eiland Lety is afgescheiden, en toen wy dezen oversteek reeds gedaan hadden, moesten wy nog wel ruim 3 mylen ver landwaards in, welken weg wy meest al te voet moesten afleggen, vergezeld door een karavane van ruim 200 man, bestaande uit een groot gedeelte onzer gewapende Equipagie van boort en de overige uit de inlanders met hunne opperhoofden, die ons van het Eiland Lety gevolgd waren. In de eerste Negerij gekomen zijnde werden wij door de opperhoofden aldaar zeer vriendelyk ontvangen, vervolgens leidden zy ons langs een steilen weg van klipsteen te zaamgesteld, in eene diepe valy die aan de oostzijde van dit Eiland aan zee eindigde, alwaar het Gouvernement in vroeger tijde een sterkte had opgerigt, in welker nabyheid ook de kerk gebouwd was, die echter door het verlies van deszelfs dak, thans in een zeer vervallen toestand was, het stevig muurwerk dat nog onbeschadigd was kon evenwel meer dan duizend menschen in zich bevatten, ten bewyzen dat men aldaar in vroeger dagen veel werk maakte van de instandhouding en uitbreiding des Christendoms.

Wy namen onzen intrek in het Gouvernements huis, het welk thans op nieuw gedekt was, en alwaar ook onze geheele Equipagie plaats vond, en alwaar wy van al het nodige wel voorzien wierden. Ook liet ik door de regenten bekend maken, dat ik nog dienzelfden avond voornemens was, om een Godsdienst oefening in een der Negeryhuizen te houden, als zynde daartoe thans geene andere gelegenheid voorhanden. Ik was daartoe te meer geneegen, (hoewel nog zeer vermoeid en afgemat zijnde door onze reis in de hitte des daags) daar de inwoners van dit Eiland onzen braven Br. Le Bruijn in 1823 met zoo veel geestdrift en belangstelling ontvangen hadden, en ten anderen ook omdat wy niet lang op dit Eiland vertoeven zouden, als hebbende aldaar volstrekt geene ankerplaats in de oostmuson.²⁵

Het huis waarin wy vergaderd waren, was echter veel te klein om zulk een groote menigte te bevatten, als er op dien avond tot het gehoor des woords toevloeiden, waarom dan ook de groote meerderheid moesten buiten staan, het was dien avond zeer stil weder vergezeld met helder maan licht, en ik bespeurde tot mijne blydschap veel aandacht en opmerkzaamheid onder die genen welke aanwezig waren, en ik maakte hun tevens bekend, met het oogmerk onzer aankomst op dit Eiland waar in ook de goedertierenheid des Heeren over hun blykbaar was, om door de weldadige bedoeling van onzen

getrouwd. De volkeren van dit eiland zijn over het algemeen veel ruwer en onbeschaafder dan die van het eiland Makisser, hoewel ik zeker vertrouw, dat door de werkzaamheid van een bekwaam en naarstig zendeling met die van eenige bekwame inlandsche onderwijzers ook aldaar wel eerlang een gunstige verandering zoude kunnen standgrijpen, waardoor dan ook den welvaart dezer volkeren aanmerkelijk zoude bevordert worden.”

25 Kam had zijn reis naar de Z.W.-eilanden in 1823 gemaakte gedeeltelijk in gezelschap van zendeling Le Bruijn van Timor. Zie hierover J. Kam a. HB NZG, 22/12/1824, ARvdZ 18/24.

Edelen Heer Gouverneur niet alleen in hunne geestelyke, maar ook in hunne uitwendige behoeften zoo goedgegunstig te voorzien. Ook eenige der inwoners dezer Negery hadden mij nog vooraf verzogt om den H. Doop aan hun en hunne kinderen toetediene, het welk ik ook gaarne, op de belydenis hunnes geloofs in onzen gezegende Verlosser volbragt.

Den volgenden dag hield ik onze vergadering in het Gouvernements huis, het welk wel eenigermate van de Negery verwyderd was, maar ruimte genoeg in zich bevatte, om deze Gemeente behoorlyk te kunnen bedienen, als zijnde dezelve ruim 40 voet lang circa 20 a 22 voet breed, alwaar ik dan ook mijn dienstwerk met meer gemak, en ruimer ademhaling kon verrigten dan in een der Negerij huizen, ook in dit gebouw werd dan ook nog aan eenige personen den H. Doop toegediend, alsmede ook nog eenige paren in den H. Huwelyken staat verbonden.

Den onderwyzer van dit Eiland, was reeds eenige maanden geleden overleeden, waarom de opperhoofden met de Gemeente mij dringend verzochten om zoo spoedig mogelyk een ander onderwyzer in deszelfs plaats van Ambon over te zenden, het welk ik ook gaarne beloofde by myne behoude aankomst al daar te zullen doen. Vervolgens namen wy weder afscheid van deze Gemeente, en zetten onzen weg op den 25 dezer maand met dezelfde karavaan weder voort na het Eiland Letij, om van daar verder in te schepen naar het Eiland Roma, ik bleef dien avond nog in de Negery Tombare voor welke onze Brik ten anker lag, om aldaar Godsdienst oefening te houden, tot welke dan ook nog een groote menigte volks opkwam en ook nog eenige personen van beider kunne gedoopt wierden, waar na ik my aan boord begaf, om aldaar te overnachten. Den volgenden morgen zijnde Zondag den 26 vernomen hebbende, dat wy nog dien dag aldaar zouden vertoeven om brandhout en drinkwater in teneemen, zoo begaf ik mij met een Inlandsch vaartuig naar de hoofd Negery van dit Eiland, Batumajauw genaamt, om aldaar het volk van de naby leggende Negeryen te vergaderen, alwaar de kerk thans weer hersteld is en een menigte volks bevatten kon, by welke gelegenheid ik dan ook afscheid nam van deze Gemeente, onder hartelyke aanbeveeling in de bescherming en genade van onzen Heer Jezus Christus, en onder beloften, van zoo spoedig mogelyk in hunne behoeften te zullen voorzien, als hebbende ook aldaar nog gebrek aan een onderwyzer. Ik haaste mij nu om wederom naar boort te gaan. Wy gingen dan ook nog dien zelfden avond van daar onderzeil, en kwamen op den 27 voor het Eiland Roma ten anker.

Al spoedig kwam een der awrang kaja²⁶ zynde een opperhoofd van dat Eiland by ons aan boort, die ook den Christen Godsdienst was toegedaan, en ons van de welwillendheid des volks aldaar verzekering gaf, wy beloofden hem van

26 awrang kaja – dorps hoofd

dien zelfden namiddag nog aan wal te zullen komen, het welk wy dan ook werkelyk deden, maar naby de wal gekomen zijnde, liepen er zulke hooge zeeën [op] het klipachtig strand, dat onze sloep in gevaar was om te verbryzelen, te meer daar wy van geen werpanker of dregt voorzien waren. Er stond evenwel zoo veel volk tot middenlyfs in zee om ons op te vangen, zoo dat wy van dat gevaar bevryd waren, alleen moesten wy ons getroosten van door nat te worden voor en aler zij ons uit de sloep naar wal konde dragen. Zy bragten ons dan ook terstond in een kampon beneden aan strand.

Ik bevond weldra dat aldaar velen Christenen woonde, die mede in vroeger jaren door de Predikanten van Banda zyn bediend geworden, wy werden dan ook aldaar zeer vriendelyk ontvangen, en na eenige uren aldaar vertoeft te hebben, zoo ging onzen Kommandant met de Heer Dielwart wederom na boort, maar ik verkoos liever om aldaar te overnachten, en zoo het mogelyk was, om dien avond nog eene Godsdienst oefening te houden, het welk mij dan ook gelukten, hoewel er niet zeer veel volk te zamen kwam, daar onze aankomst nog niet genoegzaam bekend gemaakt, en ook ten anderen, om dat de plaats in het huis van den onderwyzer waar ik vernachten zou, veel te klein was, om veel volk in te nemen, ik maakten echter gebruik van deze gelegenheid om het oogmerk onzer aankomst op dit Eiland bekend te maken, en na den staat dezer Gemeente te vernemen.

Voor dat ik my ter ruste begaf, maakten ik nog gebruik van eenige spyze die zy voor my bereid hadden, bestaande in schilpat eijeren, die daar in groote menigte gevonden worden, met sago²⁷ en ryst, die my zeer wel te stade kwam. Den volgenden morgen kwam de onderwyzer, die in 1824 aldaar was aangekomen, tot my met de schoolkinderen waarvan zommigen reeds goede vorderingen in het lezen gemaakt hadden.²⁸ Deze onderwyzer was eerst door ons Medewerkend Genootschap alhier, na het Eiland Lety afgezonden, maar by zyne aankomst aldaar was er juist een der opperhoofden van het Eiland Roma aldaar, die dringend verzocht om hem van daar naar het Eiland Roma overtebrengen, om dat zy aldaar van alle onderwys reeds zoo vele jaren verstoken waren, de behoefte aan zoo danige onderwyzers is op deze Eilanden over het algemeen nog zeer groot.

Des avonds verzamelde de geheele Gemeente uit de nabyliggende Negeryen en Kampons, vele huisgezinnen verzochten om den H. Doop deelachtig te mogen worden, waaronder ook een der opperhoofden was, die des morgens door onzen Kommandant zyne aanstelling verkreegen had, en na dat hy gedoopt was, verzocht hy tevens om in den H. Huwelyken staat verbonden te worden, met nog meer anderen die [zich] mede daartoe aangemeld hadden. De

27 sago – meel bereid van het merg van de sago-palm, *Metroxylon Sagus Roth.*, fam. *Palmae*.

28 De naam van die onderwijzer was Teofilis Obide, hij bracht ca. 30 schoolkinderen mee, aldus Kam's verslag voor Merkus (zie voetnoot 7).

plaats waar wy vergadert waren was wel zeer gering, van sago takken en atap²⁹ te zaam gesteld, evenwel ruim genoeg, om het meerderdeel des volks te kunnen bevatten, waar by ook onzen Kommandant met nog eenige Heeren van boort tegenwoordig waren. Er scheen onder deze menschen eene groote begeerte plaats te hebben na Christelyk onderwys, te meer daar zy nu omtrent 40 jaren geleden van alles verlaten waren, en als het ware geheel aan zich zelfs overgelaten.

De muren van een groot sterk kerk gebouw waren ook nog aanwezig, het welk in 1795 door een vyandelyken aanval van de Papsche rovers, vereenigt met de Cerammers geheel verwoest was met nog een menigte huizen, waar van de bewoners zich met de vlugt, en met achterlating van hunne goederen hadden moeten redden.³⁰ Ik bespeurden echter in velen hunner een ware genegenheid naar de beoefening van den zuiveren Christen Godsdienst, waarom zy ook beloofden, om hunne kerk weer te zullen herstellen en van het onderwys dat hun gegeven werd, getrouw gebruik te maken. Ook beloofde ik hun om te Ambon gekomen zynde, aan hun te blyven gedenken, en zoo veel mogelyk in hunne behoefte van boeken te zullen voorzien. Het aantal der gedoopte was toen op 109 persoonen en dat der getrouwden 13 paren.

Den 30 Juni gingen wy wederom van daar na het Eiland Damme, alwaar wy op Zaterdag den 2. Juli ten anker kwamen, en wel in een zeer diepe bogt voor de Negerij Sola. Deze Negerij bestaat genoegzaam uit enkel Heidenen met uitzondering van eenige weinige persoonen, die hun afkomst van Christen ouders konden berekenen, evenwel waren zij nagenoeg in onkunde en bygeloof aan het Heidendom gelyk. De awrang kaja van deze Negerij verzocht mij eenige van zijn volk te doopen, ik zeide hem, daar volkomen toe bereid te zijn, indien zy vooraf de openbaren afgoden uit hun Negerij wilden wegruimen, en zich laten onderwyzen in de leer der Christenen, waarop hy zeide, van zulks niet te durven onderneemen uit vrees voor de Alvoeren die in het gebergte wonen, en gewoon waren dezen dingen in zijne Negerij te vinden, en zoo niet, dat zy dan alspoedig in oorlog met al zyne naburen vallen zou. Hy kwam ook eenige malen by ons aan boort en sprak het Maleisch zeer gebrekkig. Den volgenden morgen zijnde Zondag den 3 vergezelde hij mij na een zeer afgelegen plaats van dit Eiland genaamt de Wilhelmus baai, al waar in vroeger tyde de bezetting van het Gouvernement was, en alwaar de Bandasche Predikanten gewoon waren, hunne bediening te vervullen. Deze

29 atap – dakbedekking vervaardigd van de bladeren van de sago-palm .

30 “Rapport van resident Klein Timor (ZW-eilanden) Claas Delmaar aan gezaghebber Banda Johannis Rubenkoning en Raad van Politie Banda, 10 mei 1809” meldt de noodzaak van reparaties aan diverse posten op de Zuidwester-Eilanden wegens aanvallen van Papoea’s of Tobellorezen (ook wel “Zwarte Portugezen” genaamd) in 1805, waarbij op Roma de kerk verwoest is. Onduidelijk of die kerk in 1805 of al eerder verwoest is. ANRI, Archief Banda 75/22.

post was echter veel verder van onze ankerplaats, dan ik in den beginne wel had kunnen denken, daar by ook zeer ruw en ongebaand, zoo dat men geen palankyn of draagstoel gebruiken konde, en nog veel moeilijker en gevaarlyker om langs de strand met een sloep daar heen te komen. Na ruim zes uren op dezen moeilijke weg doorgebracht te hebben, kwam ik eindelyk door nat, zeer vermoeid en afgemat in den laten namiddag aldaar aan en moest my dadelyk terruste nederleggen, ik had echter geen berouw van dezen zoo moeilijken overtocht, al zoo men mij met zeer veel blydschap en hoogachting ontving. Er was nu reets een tydvak van ruim 36 jaren verlopen, dat niemand van onzen stand naar hun had omgezien, dat is van 1789 in welk jaar de laatste Predikant van Banda genaamt *Hutter*³¹, tot hun was overgekomen, wiens werk ik aldaar in 1825 weer heb mogen hervatten.

De Negerij was ook niet zoo vervuld met teekenen van openbaren afgoderij, gelyk die te *Sole* alwaar ik het eerst aan wal kwam. Een hegt en sterk gemetzeld kerkgebouw was ook aldaar nog aanwezig, maar ook almede van deszelfs dak berooft, en dus geheel onbruikbaar. Ook vond ik geen onderwyzer aldaar, evenwel was ik (door de hulp en bystand des Heeren) dien zelfden avond zoo ver gesterkt, dat ik nog een Godsdienst oefening wilden houden waartoe dan ook die gene die in den omtrek van gemelde Baai woonden vlytig op kwamen en wel in een ruime stene woning, die men in vroeger tyd aldaar voor het school onderwys had opgebouwd, en ook tot nu toe wel onderhouden was. Ook maakten ik by die gelegenheid, het oogmerk onzer aankomst op dat Eiland mede bekend, als mede dat ik den volgenden dag voornemens was, om den H. Doop te bedienen, voor eerst aan die genen die van Christen ouders geboren waren en zulks voor zich en hunne kinderen begeerde, en daar na ook die genen die verlangen mogten, om Christelyk onderwys te genieten, en zich met de Gemeente aldaar te vereenigen ofschoon ook uit het Heidendom afkomstig.

Een groote Negery Batomera genaamt ten Westen van daar gelegen, kon zich op den bepaalden tyd niet met de overige Christenen vereenigen ter plaatze die ik tot deze H. bediening bepaald had van wegen den verren afstand, die zij meestal over zee moesten afleggen. Ik liet hen daarom weten, dat ik nog wel twee a drie dagen al daar dacht te vertoeven, en op hunne aankomst wachten zou. Middelerwyl kwam den volgenden dag ook onzen Kommandant van boort met de kommissie om ook aldaar de opperhoofden des Eilands te organiseeren, evenwel niet zonder veel gevaar met de beide sloepen te hebben

31 G.J. Hutter of Huther; 1778-1784 te Ternate; 1784-1792 te Banda. Zie ANRI, Archief Banda 1808 - 1809, 71, p. 19 onder 31/8/1808. Anders dan C.A.L. van Troostenburg de Bruin, *Biographisch Woordenboek van Oost-Indische Predikanten* (Nijmegen 1893) 205, beweert, overleed Georgius Jacobus Huther op 19 augustus 1792. Zie Opperkoopman en Gezaghebber J. Hageman aan GG W.A. Alting en Raden van Indië, 8/9/1792, ANRI Archief Banda 60.

doorgestaan. Ook was den weinigen voorraad die zij van boord hadden medegebragt door nat geworden, wy moesten ons dus te vrede stellen met het geen voorhanden was, evenwel was den hongersnoot niet zoo groot op dit Eiland, dan wel op de beide Eilanden Mowa en Lety ten zuiden van daar gelegen, alwaar de sagoboom ook niet gevonden word, gelyk op het Eiland Damme.

Toen nu ook de inwoners van de Negerij Batomera waren aangekomen, zoo hield ik nog vooraf eene redevoering over de beteekenis des H. Doops met de instelling daarvan door onzen Heer aan Zyne Apostelen nagelaten, en vooral over de verplichting waar onder de Christenen gebragt worden door de beloften die vooral bejaarde persoonen afleggen voor en aleer den H. Doop aan hun en hunne kinderen word toegediend. Ik was evenwel verwonderd, en tevens zeer verblyd, dat nog zoo velen vooral uit de Negerij Batomera gevonden wierden die lezen konde, en dus ook gebruik maken, van de Catechismus, en alsmede van anderen boeken waar van ik dan ook nog wel voorzien was, vooral van N. Testamenten, waar aan alhier veel gebrek was, ook trof het mede zeer gelukkig, dat er nog een onderwyzer by mij aan boort was, die ik in 1823 op het Eiland Makisser (op zyn verzoek, hoewel nog zonder vaste bestemming) had achter gelaten, terwyl hy als die nog te jong was, om geplaatst te worden, maar nu kon hy aldaar zeer nuttig zijn, zij beloofden ook voor hem te willen zorgen, ook was ik nog wel voorzien van Catechismussen in soorten, die ik hem geven kon, om daar van naar de vatbaarheid der Christenen gebruik te maken.³²

Den volgenden morgen zijnde den dag voor ons vertrek, kwamen de inwoners van Batomera al vroegtydig tot mij aan de Wilhelmus-baai om den H. Doop deelachtig te worden onder welke vele ouders waren met reeds huwbaren kinderen, alle zeer wel gekleed en op hare wyze verziert inzonderheid onder de vrouwen, welke alle zeer eerbiedig naderde en nederknielde om (na het aflezen hunner namen) het bondzegel des H. Doops deelachtig te worden en daarna ook voor hunne nog jonge kinderen, wier aantal met elkander alleen ter dezer plaats ver over de 200 zielen bedroeg, voor en aleer wy van daar vertrokken. Des avonds hield ik nog een oefening met hun, om over het voorregt te spreken het welk hun nu te beurt gevallen was, vooral ook met opzigt tot het Christelyk onderwys, het welk nu by vervolg aan hun en hunne kinderen zou gegeven worden, waar van zy dan ook beloofde, een goed en bestendig gebruik te zullen maken, niet alleen voor zich zelfs, maar ook voor

32 Met betrekking tot die onderwijzer meldde Kam aan Merkus (zie voetnoot 7): "Ook heb ik aldaar een onderwijzer geplaatst, genaamd Paulus Naholij, die in 1823 met mij van Amboina naar Makisser vertrokken was, waarover de negorij hoofden alsook de gemeente zeer verblijdt was. Ik heb hem toen van de noodige boeken en klederen voorzien, in vertrouwen zijnde en onder belofte van zijn dienst wel te zullen waarnemen."

hunne kinderen, op welke poging wy verder zegen des Heeren ootmoedig inwachten.

Op den 8 dezer Maand ons vertrek van hier bepaald zijnde, zoo maakte ik mij gereed, om met de Heer Dielwart, den landweg over het gebergte, na Sola waar onze Brik ten anker lag, wederom te ondernemen. Des morgens al zeer vroeg, kwamen onzen vrienden tot het huis van den awrang kaja om afscheid te nemen, ik verzocht nog aan hem om nu met behulp van zyn volk en dat der byliggende Kampongs ook de kerk wederom bruikbaar te maken, en op nieuw te dekken, het welk hy ook vast beloofde om te zullen volbrengen, hij toonde mij ook nog een groote kerk klok, die in zijn huis bewaard was met een Latynsche inscriptie daar in gegoten (zoo ik mij wel herinnere) aldus luidende, *Cik trancit gloria Deus d.i. Zoo ryst den lof van God.*

Toen wy nu vertrekken zouden en afscheid genoomen hadden, onder aanbeveling in de bescherming des Allerhoogsten, zoo vergezelden zy ons nog tot aan den oever van eenen grooten rivier, en bleven ons aldaar nazien, tot wy aan de overzijde in het digte bosch hun gezicht ontogen waren.

By het overdenken aan alle de bewyzen der vaderlyke goedertierenheid van God tot hier aan toe aan mij bewezen was ik zeer getroffen, in zonderheid ook over zoo velen monumenten van ware Godvrucht, en ijver ter instandhouding en uitbreiding van onzen schoonen Godsdienst in deze zoo ver afgelegene ruwe deelen der aarde.

De onderwyzer die met ons over voer, vergezelden ons dan ook tot in den Negerij Sola, alwaar hy afscheid van ons nam, onder beloften van zynen post of plicht getrouw te zullen volbrengen, en ook in deze Negerij, alwaar nog zoo veel afgoderij plaats heeft, van tyd tot tyd onderwys te geven aan die genen die zulks begeren mogten en wel inzonderheid aan die genen, welke van Christen ouders afkomstig waren.³³

Na dit Eiland verlaten te hebben, kwamen wy op den 10 dezer maand voor het Eiland Lakon³⁴ ten anker, maar hier was geen kerk nog schoolhuis, nog eenige anderen overblyfselen van den Christen Godsdienst te vinden, evenwel zeide mij den opper awrang kaja, dat hij met nog eenige anderen van Christen afkomst was, welligt van de zulken die zich op anderen Eilanden hebben laten doopen terwyl de Predikanten van Banda aldaar werkzaam waren, hij kon niet dan zeer gebrekkig lezen, ik gaf hem evenwel een Bijbel met een Maleische Catechismus, met verzoek om by aldien ook aldaar een onderwyzer mogt

33 Kam voegde in zijn verslag aan Merkus (zie voetnoot 7) hier nog aan toe: "Voor ons vertrek van daar verzocht mij de orangkaja van Sola om nog eenig van zijn volk te dopen, maar daar deze negorij zoo zeer met openbare afgoderij vervuld was, verzocht ik hem om daarmede liever te wachten tot op eene nadere gelegenheid, wanneer ik zelve of een Pandita Kuliling (dat is een zendeling) hun weder zoude bezoeken. Hij was nu nog te zeer bevreest voor het volk dat in het gebergte woond, om deze openbare afgoderij weg te ruimen, waaraan het volk meestal op veele plaatsen zeer gehecht is.

34 *I.e.* Lakor

gezonden worden hij zich daar in verder kon laten onderwyzen en den weg der zaligheid leeren kennen die daar in geopenbaart is.

Dit Eiland bestaat meestal in vlakken grond zeer geschikt voor den vee teelt bevattende in zich wel 14 a 15 Negeryen en Kampongs. De Negerij waar wy ten anker kwamen, lag in een flauwe bogt genaamd Noorware, alwaar ook de opper kaja zyn verblyf houd.

Van hier vertrokken wy al spoedig en kwamen op den 16 voor de beide Eilanden, en Sarimatta,³⁵ die by laagwater, genoegzaam aan elkanderen sluiten, maar onze Brik geen goede ankerplaats kunnende vinden, moest in open zee af en aan houden. Wy landen dan met de beide sloepen het welk echter door de hooge zeeën zeer moeijelyk was. De bewoners met hunnen kapt.³⁶ zooals zij die noemen, ontvingen ons met zeer veel blydschap en bewyzen van hoogachting. Maar ook alhier waren geene overblyfselen van voormalig onderwys nog teekenen van openbaren Godsdienst-oefening, ook kon zich niemand, zelfs niet van de oudste lieden herinneren, dat aldaar in vroeger jaren iemand van onzen stand geweest was, evenwel waren velen van hun met ernstige begeerte bezielde om den H. Doop deelachtig te worden, vooral onder de vrouwen, wel is waar eenige wynige bejaarde lieden zeide mij, dat hunne voorouders christenen waren, en zich op de nabygelegen Eilanden hadden laten doopen, by gelegenheid dat aldaar Pandita, dat is Predikanten, van Banda werkzaam waren.

Ik toonde daar over zeer verblyd te zyn, maar aan de andere zeide zeer verlegen om aan het verzoek te voldoen van veele persoonen die den H. Doop wilden ontvangen, daar hunne Negerij nog zoo zeer vervuld was met openbare afgodery, waar van zij zich zelf vooraf behoorden te onthouden, als mede van de levenswyze der Heidenen, en het daarom beter waren voor af wel te bedenken wat zij doen wilden, en daar over met hunne opperhoofden en met de Kapt. van het land (zooals zij die noemen) te raadplegen, om dan ook een Christen onderwyzer aanteneemen die ik hun van Amboina wilde toezenden, en in geval dit niet zijn kon het dan beter was dat zij Heidenen bleven, want dat ik niet gaarne iemand wilde doopen, die niet gaarne een opregte Christen wilde worden, en afstand van al de dwaze en zondige gewoonte der Heidenen, waarom ik hun nog tyd van beraad wilde geven, en verzocht tevens aan den Kapt. (dat is degeene die zoo wat het oppergezag in handen heeft) om hier over met zyn volk en de andere awrang kaja van de byliggende Kampons te willen spreken het welk dan ook nog dien zelfden avond bepaald werd in de openlucht onder een tent van bieze matten, of lang Indisch gras te zaam

35 Kennelijk is hier de naam van een der eilanden weggevallen. De beide eilanden waren Luang (Luwan) en Sermata (Sarimatta).

36 *I.e.* kapitan, een der voornaamste inlandse *adat*-functionarissen. De titel komt in het gehele oostelijke deel der Indische archipel voor.

gevluchten; gaarne had ik van deze achtbare Landraad een teekening willen maken, te meer daar eenige der leden geheel naakt waren, alleen hunne schaamte met een dejekker³⁷ bedekt hebbende. Zy spraken meest al in hunne eigen landtaal, waar van wy maar weinig of niets verstaan konden, en hoewel de zaak die ik hun voorstelde in den beginnen zeer bedaard in overweging kwam, zoo werden hunne debatten eindelyk zoo hevig, dat wy vreesde dat zij elkander al spoedig te lyf zouden gekomen zyn.

Onzen Kommandant, was des namiddags reeds weer met de gewapende Equipage geambarkeert, en er was niemand meer bij dan de Heer Dielwart, onze Loots en de djuro bahasa. Deze laatste was een Muhammedaan of Muzelman. De rede waarom zij het niet zoo spoedig konden eens worden, was, omdat zommige opperhoofden geen afstand wilde doen van de Agamma lama, d.i. van den ouwden Godsdienst hunner vaderen; anderen omdat zy geen onderwyzer wilden onderhouden en huisvesting bezorgen, dat zulks te veel last voor hun zyn zou, alsmede om voor een school te zorgen enz. Waar op ik zeide, wat het eerste betreft, zij zich daar over niet behoefden te bekommeren, dat ik wel genegen was, en ook beloven wilde, om voor het onderhoud van onzen onderwyzer te zorgen by aldien zy slechts van zyn onderwys gebruik wilde maken, waarop zy dan voor een korte poos stil zweegen, maar eindelyk kwam de kapt. nog met een ander bezwaar te voorschyn, hier in bestaande, dat by aldien zij den Christen Godsdienst algemeen aannamen, en afstand deden van de Agamma lama, hy dan vreesde al spoedig in oorlog te zullen geraken met zyne naburen van het Eiland Saramatta. Hierop vatten onze muzelman het woord op en zeide, dat het niet betamelyk was, om den waren God te willen dienen, en tegelykertyd nog na de wyze der Heidenen te willen leven gelyk hunne voorvaderen. Ook hier op hadden zy niets intebrengen, en ik maakten dan ook dadelyk gebruik van dit gunstig oogenblik en zeide dat de magt en welwillendheid van onzen koning veel te groot was, om te dulden, dat zy over den Godsdienst die hy zelfs belyd, door hunne naburen die mede onder zyne orders staan zouden aangevallen of ontrust worden. Dit scheen dan ook eenigzins indruk by hun te maken, te meer, daar zij des morgens een gedeelte van hunne Negery hadden zien meneuvereeren, en eenige saluten uit de musketten hooren doen, by gelegenheid een circulaire brief van onzen Gouverneur werd voorgelezen, tot welk een einde onzen Kommandant den vorigen dag de gewapende Matroozen, met een detachement land melitie had doen debarkeeren, gelyk ook overal plaats vond waar wij aan wal kwamen, waarop dan ook de Nederlandsche vlag aan de Opperhoofden met een grooten

37 Vgl. *dakar*, *jakar* of *zakar* – penis, mannelijk geslacht. Het is niet onmogelijk dat Kam met *dejekker* (of *dajakkar*, zie verderop in dit stuk) bedoelt wat op Ceram *cidaku* (tjadakoe, tjadako, tjodako) en op Irian Jaya *koteka* (peniskoker, schaamgordel) genoemd werd (en wordt).

zilveren Rotting knop (waarop 's Konings Wapen gegraveerd zynde)³⁸ aan den opper awrang kaja werd overhandigd, al het welk zeer sterk imposeerde, op dezen zoo ver afgelegene Volken, die welligt zulks te voren nimmer gehoord nog gezien hadden, te meer daar zij met geen schiet geweer gewoon zyn omtegaan in het aanvallen hunner vyanden, of om zich tegen dezelve te verdedigen, dan alleen met pyl en boog.

Het is wel waarheid, dat de zachte roepstem van het liefde ademende Evangelie onzes Heilands, zulke middelen niet behoeft om hetzelve voortteplanten onder de ruwe en onbeschaafde volken der aarde, maar moeten alle dingen medewerken ten goede voor die genen welke na Zyn welbehagen, tot de Zaligmakende kennis aan het zelve geroepen zyn, dan kan men daar van ook zoodanige middelen niet uitsluiten, die (zoo als wy gewoon zyn) by toeval plaats hebben.

Myn hart was intusschen biddend tot Hem die belooft heeft, dat ook de Eilanden op zijne leer zoude wachten, dat terwyl nu alhier het ryk der duisternis en des lichts in twee stryd waren, Hy onze hoop toch niet beschamen mogt, wy moesten evenwel nog omtrent tot middernacht met veel geduld wachten voor en alear de zaak beslist kon worden en toen ik wilde opstaan, om van hun te scheiden en my ter ruste nederleggen zeide een reeds hoogbejaard man een der opperhoofde die naast mij zat, wacht nog, en hoewel hunne debatte nog wel voor eenige oogenblikken voortduurde in een taal of tongval waarvan wy niets verstaan konde, dan alleen dat geene het welk zy ons in goed Maleisch te kennen gaven, zoo was dan deze toch de eerste die zeide, dat hy den Christen Godsdienst wilde aanneemen en onderwezen worden, waar zommige nog veel intebrenge hadden, zeggende dat zij reeds te zeer bejaarde lieden waren om nog onderwezen te worden, maar wel gedoopt wilden worden gelyk de anderen Christenen, waarop ik dan nog eindelyk het bevel van onzen Heer Matth. 28 : 19, aan hun voorlas, en gaf daar na het boek over aan onzen djuro bahasa³⁹, d.i. aan onzen Muzelman, om nog andermaal dit zoo belangryk bevel hun voorttelesen, en te betuigen of ik al dan niet na luide van dit bevel tot hun gesproken had, die dan ook daar nog byvoegde, dat de doop der Christenen hun geen nut kon aanbrengen, tenzij zij zich oefenden en zouden laten onderwyzen, waarop zij dan eenparig betuigden om een onderwyzer te willen aanneemen. Ik was dan niet weinig verheugd over den goeden uitslag van deze zoo onaangenamen als langdurigen tweestryd en

38 De rottingknop (van goud, zilver of ander materiaal) behoorde met tal van andere titels, rangen en onderscheidingen tot de tekenen van waardigheid, die door de kroon werden verleend aan inlandse hoofden wegens verdiensten, buitengewone verrichtingen of om een politiek belang te dienen. Zie sub "Onderscheidingen, onderscheidingsteekens" in, P.A. van der Lith, e.a. *Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië*, 4 dln (Leiden s.a.) III, 72-73.

39 djuro bahasa - tolk

teffens vervuld met lof en dankzegging tot Hem die onze hoop niet beschaamd had.

Eenige personen vooral onder de vrouwen, hadden zich den vorigen dag reeds aan gemeld, om den H. doop deelachtig te mogen worden, met hunne kinderen, waar van zommigen betuigde, van Christen ouders afkomstig te zijn, waartoe dan ook de dooplyst den vorigen dag reeds in gereedheid gebragt was, en den volgenden dag verder aangevuld met de namen der genen die beleden te gelooven in den eenigen waarachtigen God en Jezus Christus onzen Zaligmaker welker aantal dan ook al spoedig tot honderd vier en twintig personen was aangebragt. De Heer Dielwart met nog eenige andere personen uit ons reisgezelschap werden verzocht, om als doopgetuige te staan, waarop de regenten of opperhoofden zeer veel prys stelden. Zij kwamen dan ook des morgens al zeer vroegtydig zindelyk en welgekleed tot de plaats in de open lucht onder een tent die tot deze H. bediening bepaald was, er heersten nu overal stilte, eerbied en opmerkzaamheid, op die zelfde plaats alwaar den vorigen avond, zoo veel debatten en tweestryd had plaats gevonden.

Ik maakte hun dan vooraf door een korte aanspraak bekend, met het groote voorregt dat hun nu te beurt viel, in de afwassching hunner zonden door het bloed en den Geest van Christus voor allen die in Hem gelooven, maar ook inzonderheid met opzigt tot de pligten die de Christenen welke den H. doop zijn deelachtig geworden, behooren te volbrengen, zoo wel met opzigt tot zich zelfs, als ook tot hunne kinderen, waarop zij dan eerbiedig nederknielde, om den H. doop der inweiding deelachtig te worden, waar na dan ook nog 19 paren verzochten om op de wyze der Christenen, in den H. Huwelyken staat verbonden te worden, en daar zy nog zoo spoedig niet gereet waren, om met hunne vrouwen waarmede zommigen reeds een geruimen tijd geleefd hadden te verscheinen, zoo liet ik nog vooraf uit het 3 hoofddeel van Johannes Evangelie voorlezen en daar na sprak ik tot hun over de wederzydsche pligten, die een Christelyke Echtverbintenis van ons menschen vordert, ingevolge het bevel van onzen Heer en zyne H. Apostelen. Jammer was het maar, dat wy ook geen onderwyzer op dit Eiland konde nalaten, want de welwillendheid van deze menschen was nu zeer groot om zich in allen opzichten, na de levenswyze der Christenen te laten leiden.

Al spoedig na dat wy nog eenige spyze genooten hadden, die zy voor ons bereid hadden, hoorden wy het zeilschot uit zee om te ambarkeeren, en onder zeil te gaan en toen wy zulks aan hun bekend maakten, ontstond er een groote droefheid onder deze goede menschen. Sommigen weenden overluid vooral onder de vrouwen, die ons dan ook bleven vergezellen tot aan het strand, alwaar de beiden sloepen van boort reeds op ons wachten om ons over te brengen. Velen bleven nog onze sloepen navolgen tot meer dan middellyfs in

het water, om ons nog voor het laatst de handen te drukken en vaarwel te zeggen, terwyl het man volk reeds bezig was om met eenige groote prauwen naar boort te roeijen, en daar het water reeds was afgeloopen, zoo moesten wy langs een zagt afhellend strand, met veel moeite wel een kwartier uur ver de diepte zoeken, door de groote reven, die hier overal zoo ver in zee uitsteeken. Een groot voorregt heeft op dit Eiland plaats, dat het zelve zoo veel Tripang⁴⁰ oplevert en door den handel in dit produkt ook de Maleische taal zoowel bekend is onder deszelfs inwoners, hoewel zy daarvan onder elkander geen gebruik maken, dan alleen met die gene welke hunne landtaal niet verstaan.

Wy waren al reeds ver in zee, toen wy ontdekten dat ons nog een klein vaartuig volgde met eenige vruchten en pluim vee beladen, om tot verversing aan boort te gebruiken. De kapt. en de andere awrang kaja of opperhoofden, bleven nog by ons aan boort toen wy onzen kurs van daar naar Banda voortzette, zoo lang dat wy reeds zeer ver in zee waren toen zij afscheid van ons namen en weer naar het Eiland te rug roeiden. Ook beloofden zij mij nog aan de hand, dat zy den onderwyzer die ik zenden zou met alle toegenegenheid zouden ontvangen en voor hem zorgen.

Den 21 Juli bereikten wy het Eiland Banda. De Resident de Heer Kamphuizen⁴¹ ontving ons zeer minzaam en boot ons zynen tafel aan, gedurende ons verblyf aldaar, ook vond ik Broeder Finn⁴² thans in een beteren welstand met zyn vrouw, dan doe ik hem in 1823 aldaar voor het eerst bezocht. Op Zondag den 24 had ik beloofd, om aldaar dienst te doen, maar het weer was dien dag zoo ongunstig, dat byna niemand zyne woning verlaten konde, ook gevoelde ik myzelve voor eenige dagen geheel onwel. Br. Finn klaagde zeer over de slechte opkomst der Gemeente. Ook waren er eenige vakaturen in den kerkenraad waar voor hy naauwlyks iemand vinden kon om dezelve aantevullen. De Nederduitsche onderwyzer Courtequi⁴³ had reeds

40 *I.e.* tripang – eetbare zeekomkommer (*Echinocaulis*).

41 P.E. Camphuizen; 1793-1828; 1817 naar Indië; 1819 auditeur-militair; 1822-1828 resident van Banda; 1824 president van de Raad van Justitie, zie M.D. Etmans, *De bevolking van Banda van 1818-1920* (Ferwerd 1990) 102.

42 Johannes Finn; 1789-1853; 1818 naar Indië; 1819 te Ambon; 1820 door het gouvernement benoemd tot waarnemend predikant te Banda, waar hij tot 1841 als zodanig werkte; op Banda lid van de subcommissie van onderwijs; zie Etmans, *Bevolking van Banda*, 511; Enklaar, *Joseph Kam*, 57-58; dossier-Finn in ARvdZ 29/5/D.

43 H. Courtequis; 1795/1801-1826; 1825 1° onderwijzer op Banda, zie Etmans, *Bevolking van Banda*, 599. In een brief van de Inspecteur van het Onderwijs te Batavia aan de Resident van Banda (d.d. Batavia, 1/7/1826, ANRI, Archief Banda 105) wordt hij als volgt omschreven: "Ik heb de eer te erkennen de ontvangst van UEdG. missive van den 27 Mey ll. no. 74, behelzende onder anderen het treurig berigt van het overlijden van den verdienstelijken onderwijzer Courtequis, van wiens talenten en ijver ik mij de vleijendste vooruitzigten tot den bloeienden staat van het schoolwezen te Banda had voorgesteld; te meer beklagenswaardig is dat verlies, door het sedert een zoo korten tijd reeds toegenomen aantal leerlingen, welks verdubbeling ik gehoopt had, daardoor binnen kort te mogen vernemen, en die tot deze pas ingerigte school, den gunstigsten waarborg verstrekte. Met moeite zal ik dezen verdienstelijken onderwijzer kunnen doen vervangen, door het alhier

goede vorderingen gemaakt om dezelve naar den thans ingevoerde nieuwe leer methode te onderwijzen, en zeide my dat het aantal zijner leerlingen toenam. In de Maleische Gemeente zeide mij Br. Finn ontbraken hem nog twee a drie bekwamen onderweizers, waarin ik hem beloofde by wel zijn te Ambon teruggekomen zijnde, te zullen voorzien en daarvan kennis geven aan de beide Heeren Schoolopzienders.⁴⁴ Er waren ook werklyk twee bekwamen personen onder onze leerlingen, die mij reeds voor myn vertrek van Ambon verzocht hadden, om aldaar geplaatst te worden.

Op den 28 verlieten wy wederom de reede van Banda, en zetten onzen kurs toen verder voort na het Eiland Babar, alwaar wy dan ook den 4 Augustus behouden aankwamen. Wy waren verplicht om dat Eiland aan te doen, om op last van onzen Gouverneur te informeeren naar een Brik die voor eenige tyd aldaar was afgeloopen⁴⁵ en waar van de Equipage was omgebracht. De Oost mouson die thans met veel hevigheid doorkwam, liet ons echter niet toe, om den oostelyken oever van het zelve aan te doen, alwaar dit ongeval had plaats gevonden. Wy waren dus genoodzaakt om aan de Westzijde van het zelve ten anker te gaan, voor de Negory Tapa waar in vroeger tyde de Compagnie een post geplaatst had, – behalve het muur werk daar van, zoo was er ook een overblyfsel van een steenen kerkgebouw als mede een verblyf voor een onderwyzer, maar dat alles was thans in zulk een diep verval, zoo dat er maar zeer weinige overblyfzelen meer van te vinden waren, dan alleen de kerk, die al spoedig zou kunnen hersteld worden, er was echter niemand zelfs niet onder de meest bejaarde lieden, die zeggen kon, wanneer het onderwys in den Christen Godsdienst aldaar had opgehouden, ook was de Maleische taal door gebrek aan onderwys aldaar vry onbekend, met uitzondering evenwel van een man die te Banda zynde gedoopt was, en zich nu aldaar met der woon bevond, met nog een inboorling van dat Eiland reeds hoog bejaard zynde, die mede

bestaande gebrek aan diergelijke personen en door de plaats gehad hebbende provisionele suppressie in de uitzending van dezelve uit Nederland. Ik verzoek uwEdG. wel de goedheid te hebben, met overleg van Heeren Schoolopzienders de noodige renseignementen in te winnen, of welligt te Banda zelve of elders in uwe nabuurschap niet een zoodanig geschikt persoon daartoe zich zoude kunnen opdoen, als wanneer ik uwEdG. verzoek dezelve inmiddels in het werk te willen stellen, en mij het voorstel deswegen ten spoedigsten in te zenden.”

44 Tot 1824 stonden te Banda de onderwijzers Lucas Picauly (Pecaulij) en Amos Polnaya (Polnaija). Beiden waren in juli van genoemd jaar met verlof naar Ambon vertrokken, waar de eerste, na enige tijd te Akoon op Nusalaut gestaan te hebben, was overleden en de tweede was gepensioneerd. Ter vervanging van deze twee werden op Banda benoemd per 1 maart 1826 Thomas Tentua (of: Tentuwa) en Lucas Sahupala. Hun tractement bedroeg f 12,- per maand. Zie “Extract uit het Register der Handelingen en Besluiten van den Gouverneur der Moluksche Eilanden. Nr 2”, 6/3/1826, ANRI, Archief Ambon 1056b; vgl ANRI, Archief Banda 100/7.

45 *I.e.* geplunderd.

nog eenigzins het Maleisch spreken en verstaan kon, hoewel zeer gebrekkig, deze dienden ons dan nog als tolk, wanneer wy ergens na vragen wilde.⁴⁶

Den volgende dag kwamen ook de awrang kaja van het Eiland Wetan het welk slechts door een smalle straat van Tapa is afgescheiden, om de circulaire van wegen onzen Gouverneur te hooren voorlezen,⁴⁷ en hun aandeel in de geschenken des Gouvernements te ontvangen. Deze Regenten of opperhoofden zeiden ons dat de bevolking aan de overzijde van Tapa veel sterker was, dan alhier ter plaatze, wy maakten dan ook van deze goede gelegenheid gebruik, om aan de opperhoofden, die nu meestal van alle Negeryen en Kampongs by elkanderen waren, voortstellen of zy ook al hier een onderwyzer in den Christen Godsdienst wilden aanneemen, en voor hem zorgen, zoo als ook in vroeger tijden had plaats gevonden, welk voorstel dan ook [na] een korten tyd van beraad algemeen werd goedgevonden en aangenoomen, en hoewel reeds sedert onheugelyke tyden alhier geen onderwys meer plaats vond, zoo was toch de begeerte daarna by dezen welgezinde menschen, nog niet geheel uitgeblust, waarom wy dan ook beloofde, om by de eerstkomende gelegenheid iemand van Ambon tot dat einde aan hun toetezenden.

Op den 11 Augustus verlieten wij dan het Eiland Babar, en zetten onzen kurs verder oostwaards na de Arowsche Eilanden, die wy echter niet dan tot op den 26 dezer maand beryken konde, en hadden daar by veel te worstelen met tegenwind en hoogen zeeën, en in deze maand, als ook in de volgende, heeft men in de Bandasche Zee het zoogenaamde Witte Water, waar door de gedaante des waters geheel veranderd, vooral by nacht, wanneer men zelfs geen scheiding ziet, tusschen de Horizont en de zee in de kim, welk gezigt zeer akelig is voor ryzende personen, die zulks voor het eerst in hun leven zien, te meer daar zulks meestal gepaart gaat met stormwinden en slegt water. Wy kwamen evenwel door den bystand des Heeren, zonder eenige schade geleden te hebben, op den volgende morgen zijnde den 27 voor het Eiland Waber⁴⁸, naby de Christen Negerij Wangel ten anker, en ik was dan ook zeer

46 Kam aan Merkus (zie voetnoot 7): "Ook alhier vond ik nog eenige personen, die in vroeger tijden door de Predikanten van Banda gedoopt waren, maar reeds hoog bejaard zijnde, zoo konden zij zich maar zeer weinig daarvan herinneren. Deze weinigen met nog een man, genaamd Jan Gerrit, konden nog eenigzins de Maleidsche taal spreken, maar de overige bewoonders van hetzelfde verstonden niets anders dan de Bahasa van dat eiland, waarom ik aldaar ook niets verder met opzigt tot mijn dienstwerk heb kunnen uitrigten. Het blijkt evenwel uit de overblijfsels van een steenen kerk en zoogenaamde Ruma Companija, dat aldaar in vroeger tijden ook Godsdienstig onderwijs moet gegeven zijn, en zoo het mij voorkomt, is het wel van belang in meer dan een opzigt om dat onderwijs aldaar verder voort te zetten, waartoe ook sommige der bewoonders van dat eiland niet ongenegen waren, en indien er slechts een onderwijzer op Sepa (zoo als deze plaats genaamd werd) zijn verblijf nam, dan konden ook de bewoonders van de overwal (alwaar ook veele negorijen en campongs te vinden zijn) ook mede van dat onderwijs gebruik maken."

47 Zie boven voetnoot 8.

48 Thans: Wamar.

verlangend om nog dien zelfden dag aan wal te gaan, met oogmerk om des avonds Godsdienst oefening te houden, en des Heeren naam te loven over zijne gunstige bescherming die wy tot hier aan toe op onzen reis genooten hadden, en de Gemeente aldaar bekend te maken met het oogmerk onzer aankomst in deze Eilanden. De Kampon of Gemeente aldaar was wel niet groot echter gevoelde ik veel genoegen en ware blydschap in het midden dezer zoo lang verlaten menschen, die dan ook niet minder verblyd waren, over mijne aankomst tot hun, hebbende nu reeds zoo velen jaren niemand van onzen stand onder zich zien verschynen. Onze Ambonsche onderwyzer was ook eiverig bezig, om zyn dienstwerk aldaar voortzetten, hy was ook reeds werkelyk bezig om aldaar een nieuwe woning voor zich te bouwen, en zich in den H. Huwelyken staat te laten verbinden, na het eindigen van myn dienstwerk al daar, begeleide hy my met nog eenige vrinden uit die Gemeente na zyne woning in de Christen Negery genaamt Durnjelle⁴⁹, ruim een uur afstands van Wangel, die tot nog toe in het onderwys met elkander gecombineert zyn. Onzen weg nederwaards liep langs het strand by schoon helder maanlicht, alwaar wy dan ook omtrent elf uren des avonds aankwamen, en den volgenden morgen vergaderde zich ook aldaar de Gemeente met die van Wangel, om de Godsdienst oefening by te wonen, by welke gelegenheid dan ook omtrent 40 persoonen zoo volwassene als ook kinderen, den H. doop werd toegediend. Het ontbrak ook niet aan eerbied en opmerkzaamheid onder deze eenvoudige en opregte lieden, zoo menigmaal zij gelegenheid vonden om eene oefening in de leer der waarheid, en den weg der zaligheid by te wonen, waartoe ik hun dan ook zoo veel mogelyk gelegenheid toe gaf, en het was my een groot genoegen te vernemen, dat de Maleische taal in de Arowsche Eilanden, zoo wel verstaan en gesproken wordt. Dit is een gevolg van den koophandel, die inzonderheid op deze Eilanden plaats heeft, ja zelfs onder het Heidendom, als byvoorbeeld, onder de Alvoeren van Workaij, met welker awrang kaja of opperhoofden ik ook gelegenheid vond om te spreken over den elendigen staat waar in zij zich bevinden, en aan de andere zyde over het groote voorregt dat de Christenen alhier genieten, om den schepper aller dingen, en Jezus Christus onzen Zaligmaker te leeren kennen, waarop een der opperhoofden tot my zeide, *ja myn Heer, dat wil ik wel gelooven, maar hoe zouden wy dat weten indien er niemand is die ons dat zeggen kan*, over welk antwoord ik zeer wel voldaan was en tot hem zeide, dat ik tot dat einde overal rondreisde, om die kennis aan alle menschen medetedeelen, die dezelve willen aannemen en gelooven, het geen God zelve daar van aan ons geopenbaard heeft, en wy ook wel genegen waren, om daar toe onderwyzers aan hun toe te zenden, zoo als de Christenen, die thans alhier wonen reeds ontvangen hebben; deze Alvoeren zijn de parel visschers op de Arows en zyn wel 5 a 6 dag reize

49 Thans: Durjela.

oostwaards verwyderd van de strandvolken alwaar onze Christen Negerijen gevonden worden. Ik twyfel dus geenzins, of een paar Zendelingen Broeders zouden in deze Eilanden met veel hoop, en goed vooruitzicht met des Heeren bystand, onder inwachten op Zynen Zegen kunnen werkzaam zyn.⁵⁰

Na nog eenige dagen aldaar vertoefd te hebben, vertrok ik van daar na de Negery Durnjelle genaamt, alwaar het Gouvernement in vroeger tyde ook een post gevestigd had en alwaar dan ook nog eenige vrienden van Maijkor, en van Wangel te zamen kwamen.⁵¹

Op den 30 dezer maand vertrokken wy wederom van hier, en gingen over naar het Eiland Wokan, het welk slechts met een smalle straat van Wamar is afgescheiden en by onze aankomst aldaar ontving ons de awrang kaja met de Gemeente zeer minzaam, en bragt ons in zyn woning.

Op dit Eiland vind men nog eene schoone steene kerk, wel ruim van 80 voet lengte en ruim 40 voet breedte, die door de regent alhier, zeer wel onderhouden word, ook hebben wy het voorregt, van aldaar een bekwame en naarstige onderwyzer te hebben, en ik volbragt myn dienstwerk aldaar met uitnemend veel genoeg. By de eerste Godsdienst oefening aldaar, wierden omtrent 60 persoonen zoo bejaarde als ook kinderen, den H. doop toegediend, en daarna nog 14 paren in den H. Huwelyken staat verbonden, onder de welke zich ook den opper awrang kaja van dit Eiland bevond. De Kommandant met nog eenige der officieren, alsmede een groot gedeelte onzer Equipage waren hier by mede tegenwoordig om het opperhoofd des lands geluk te wenschen, met zyne Christelyke Echtverbindtenis. Een groote zitsche sprij was by die gelegenheid door of van wegen den Gouverneur aan dezen Regent present gedaan, met het afdruksel van 's Konings wapen in het midden van dezelve, die dan ook terstond in stede van een kap boven den Predikstoel werd uitgespannen.

Het schoolwezen was mede alhier in een zeer goeden staat alzo de opper awrang kaja veel prys steld, op het onderwys van zyn volk, zelfs nog eenige jaren te voren, eer wy hem nog een onderwyzer van Ambon hadden kunnen toezenden, had hy reeds voor zijn eigen rekening iemand laten opsporen, die in staat was om onderrigt, alleen maar in het lezen te geven, en om des Zondags den kerkedienst waar te neemen, in welke belangstelling ik dan ook veel genoeg nam, en hem verder aanmoedigde om daarin getrouw voorttegaan. Des namiddags bragt onzen Onderwyzer de kinderen der Gemeente tot mij, die reeds in staat waren om in het N.T. te lezen, by welke gelegenheid ik ook eenige traktaatjes, van onzen drukpers, alsmede nog eenige

50 Kam meldde aan Merkus (zie voetnoot 7): "Wij hebben tot nu toe in de Aroesche eilanden drie onderwijzers, die aldaar op kosten van ons genootschap alhier werkzaam zijn, als Simon Pattilima, Johannes Lewalate en Jacob Lapi. De kinderen die door hun onderwezen werden, hadden ook reeds eenige vorderingen gemaakt in lezen en schrijven etc."

51 Kolff, *Reize*, 217.

anderen Maleische boeken uitdeelde aan die genen die vlot lezen konden, waar mede zy zeer vereerd en verblyd waren. De zucht na onderwys op dit Eiland scheen my toe veel grooter te zyn dan op eenige andere plaats alhier in de Arows.

De Muhamedanen hebben alhier ook een zeer kleine Kampon, met een soort van Musque in deszelfs midden, maar toonen echter geen het minste vijandschap tegen de Christenen gelyk in vorige jaren.⁵²

Na myn dienstwerk aldaar geheel verrigt te hebben, vertrok ik weder naar Meykor en Wangel alwaar nog eenige persoonen op de bediening des H. doops wachtende waren, die ik dan na nog vooraf een korte oefening over dit leerstuk gehouden te hebben, ook gaarne aan hun bediende.

Den volgende morgen ons vertrek van daar bepaald zynde, zoo verzocht ik dat zy zich dan vroegtydig in de kerk vergaderen zouden om aldaar afscheid van hun te nemen, by welke gelegenheid, ik dan deze kleine Gemeente met deszelfs onderwyzer in de bescherming des Heeren aanbevolen hebbende, zy my gezamenlyk na het strand begeleide, alwaar den opper awrang kaja gereed lag om my met zyn vaartuig naar boort te brengen, en wy vertrokken dan ook van daar nog dien zelfden dag naar het Eiland Wadjir, alwaar zich tot nog toe geene Christenen bevinden, dan maar alleen een kleine Islamsche Negery. Ik gaf tot een geschenk nog eenige Arabische N.T. die aldaar ook met veel genoegen zijn aangenoomen, zoo ook op het Eiland Banda 8 a 10 van dezelve, die onze djuro bahasa⁵³ of Muzelman aldaar met veel genoegen aan zyne geloofsgenooten uitdeelde. Voor ons vertrek uit de Arowsche Eilanden, hebben wy nog bevonden, dat de geheele bevolking van dezelve begroot wordt, op circa *zeventien duizend zielen*, als het Eiland *Wadjir* 200, *Wöhoë* 1500, *Wammer* 250, *Meijkor* 150, *Workaij* 3000, *Tranoë* 4000 en *Wattelea* 6000.⁵⁴

52 Deze kampong bevond zich te Ujir (Wadjir), volgens Kam's verslag aan Merkus (zie voetnoot 7).

53 djuro bahasa – tolk.

54 Kam aan Merkus (zie voetnoot 7): "De opgave met opzigt tot de voortplanting van die leerbegrippen in de Aroesche eilanden in het rapport van den Heer Bik hebben wij bevonden wat overdreven te zyn, daar behalven nog een zeer kleine campong op Wokam slechts deze leer zijn toegedaan die dan tot Wadjir en nog maar op eene negorij aldaar zich bepaald, en de overige inwoonders der Aroenesche eilanden in de achterlanden of in de oostelijke deelen daarvan nog alle heidenen zyn. De bevolking in het generaal wordt berekend op tusschen ach[t]tien en negentien duizend zielen, waarvan de opgave in elk eiland in het bijzonder wel nader aan UwHEdG. door de beide Heeren Kolff en Dielwart in hunne rapporten bekend gesteld, wel nader blijken zal. De christenbelijders in die eilanden zyn tot nog toe ook maar zeer klein in aantal, hetwelk niet meer dan op tusschen vier- en vijfhonderd zielen kan bepaald worden. [– –] Het generaal getal dergenen, die zoowel op de Zuid Wester als op deze eilanden den H. Doop ontvangen hebben, bedraagt nagenoeg negenhonderd personen, groot en klein. Het H. avondmaal heb ik nergens kunnen bedienen vanwege de diepe onkunde, die met opzigt tot de ware beteekenis daarvan nog onder deze volkeren plaats heeft." Zie A.J. Bik, *Dagverhaal eener reis, gedaan in het jaar 1824, tot nadere verkenning der eilanden Keffing, Goram, Groot en Klein Kei en de Aroe-eilanden* (Leiden 1928).

Wy verlieten dan op den 8 September deze Eilanden, en kwamen twee dagen daarna voor de Eilanden *Larat* en *Tenimbar*, alwaar wy ons tot op omtrent het einde der maand moesten ophouden, om mede naar een Engelsch vaartuig te verneemen dat aldaar op groot Timor gestrand en afgeloopt was en waar van men vermoede dat nog twee personen zouden ontkomen en in leven zijn;⁵⁵ alle poging die men tot dat einde aanwende, waren echter vruchteloos, by welke gelegenheid wy dan ook nog een man van onze Europeesche Equipage verloren hebben, die met een pyl uit het digte bosch niet ver van strand getroffen werd, en niet lange daarna aan zyne wonde overleed.

Ik ben nog in dien tusschentyd op de beide Eilanden *Larat* en *Tenimbar* geweest, al waar het Heidendom nog in een dikken nacht van onwetenheid bedolven ligt, zelfs geen denkbeeld van regelmatige afgoderij kon men in hun ontdekken, alleen omtrent juist in het midden hunner Kampongs stont een lage paal, waarop wy een vers hoender ei zagen leggen, en op de vraag tot welk een einde daar zy daar op lag, begonnen zy te lagchen even gelyk onnozele kinderen, daar zy ons niet verstaan konde, zijnde de Maleische taal aldaar geheel onbekend, naderhand vernamen wy evenwel, dat zulks dienen moest, tot herstel van iemand die zeer ziek was. Hunne lyken begraven zy niet, maar leggen dezelve op vier staken na by het zee strand of hangen dezelve in een soort van hangmatten aan dikke beneden takken der boomen in de nabyheid hunner Negeryen. Deze lyken worden wel voorzien van lynwaat, terwyl de levende geheel naakt daar henen gaan alleen van een zoo genaamde dajakker⁵⁶ voorzien om hunne schaamte te dekken, ook laten zy het niet aan vruchten ontbreken, die in een genoegzame hoeveelheid rondom het lyk worden opgehangen, en wanneer dezelve bedorven zyn, zoo worden die wederom met versche vruchten verwisseld, en wanneer dan eindelyk het lyk geheel verteerd is, dan word het hoofd doorgaans daar van afgenoomen, en in de woning der overblyvende zorgvuldig bewaard, terwyl de overige deelen van het zelve verder aan hun lot worden overgelaten.

Tutein Noltenius verwijst naar een artikel dat aantoont dat het 10e (v.a. p. 170), 11e en 12e hoofdstuk uit Kolff's *Reize* vrijwel woordelijk uit Bik's boek overgenomen. Zie W. Ruinen, *Overzicht van de literatuur betreffende de Molukken*, dl 1 (1550-1921) (Amsterdam 1928); spec. A.B. Tutein Nolthenius, *Overzicht van de literatuur betreffende de Molukken (exclusief Nieuw Guinea)*, dl 2 (1922-1933) (Amsterdam 1935) 32. Zie "Iets over Kolff's Reize door den Molukschen Archipel" in: *Indisch Magazijn*, II (1845) 100-108.

55 "Een Engelschman, gevangen op de Tenimber-eilanden", *Tijdschrift van het Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap*, 2de serie, I, dl 1 (1884) 448-449, geeft een kort relaas van een schipbreuk van een Engelse brik op de kust van Tanimbar in 1822. De gehele bemanning werd vermoord, op twee matrozen na, waaronder een zekere Joseph Forbes. Deze werd daarop 17 jaar, tot 1839, op Tanimbar gevangen gehouden. Deze kwestie wordt ook genoemd in een notitie van J.E. Bernard, wnd magistraat te Ambon, gedateerd 2/6/1827, ANRI, Archief Ambon 1062.

56 Zie voetnoot 37.

Gaarne had ik een paar aankomende jongelingen van deze Tenimbareesche natie naar Ambon willen medeneemen, om te beproeven in hoe ver zy voor onderwys zouden vatbaar zyn, met oogmerk, om dezelve daarna weder na hunne Eilanden te rug te zenden, onder opzigt van een onzer Amboneesche onderwyzers, maar de verkleefdheid aan hun eigen Vaderland was daar toe te sterk; evenwel kwamen zij bij ons aan boort, om hunne vruchten tegen andere kleinigheden in te ruilen, maar hunne vrees om hun land te verlaten was zoo groot dat toen wy eenmaal van ons anker dreven, en dus genoodzaakt waren zeil by te zetten daar wy reeds meer dan een halve mijl uit de wal in open zee waren, sprong een van hun over boord en zwom dadelyk weer naar het strand, waardoor ik dan ook zag dat het onmogelyk zijn zou om iemand van daar vrijwillig mede te kunnen neemen. Er bevond zich evenwel nog een man op het Eiland Larat (hetwelk alleen maar met een straat van Tenimbar is afgescheiden) die zy David noemden, hoewel nog ongedoopt zijnde, die ook te Banda geweest was; - deze verstond en sprak het Maleisch zeer wel, en zeide mij dat indien wy te eeniger tyd iemand van Ambon wilden zenden, om aldaar onderwys te geven, hy zoo iemand dan wel onder zijn bescherming wilde neemen. Ook toonde hij mij nog een kleine zak of hand Bijbel met de Psalmen in rym, en hoewel hij daar niet in lezen kon, zoo had hy denzelve evenwel als een gedachtenis, aan den Godsdienst der Christenen tot nu toe zorgvuldig bewaard.

Onder dat alles riep myn hart uit: O! Heer, zendt Uw licht en Uwe Waarheid toch eenmaal in deze duistere landen, dat die hun geleide en brenge tot de kennis der zaligheid.

Gedurende ons lang verblyf aldaar alsook op meer anderen plaatzen, hield ik my onleedig met de vertaling van het dagboek van Buhelsky uit het Engelsch in het Maleisch, en het welk ik ook eerlang onder onze Maleijers hoop uittegeven, het welk in zich een schat van dagelyksche opwekking bevat.⁵⁷

In het begin van October verlieten wy dan eindelyk deze ruwe en akelige plaatzen der aarde, en zetten onzen kurs verder voort naar Banda, van waar wy (na aldaar nog eenigen dagen vertoeft te hebben) circa medium October onze Ambonsche baai weder inliepen, na eene afwezigheid van nagenoeg vyf maanden.

Het aantal der gedoopte zoo bejaarde als jonge kinderen op dezen geheelen tocht is niet meer dan ruim *negenhonderd* zielen. Het H. Avondmaal heb ik ook nergens kunnen bedienen, van wegen de onkunde die er nog onder de Christenen in deze zoo verafgelegen plaatzen gevonden word.

57 Die Maleise editie verscheen onder de titel *Ingatan sasahary deri dalam Kalam Allah jang berguna akan natsihhet dan panghiboran pada sakalyen awrang mesehhy* (Tertara di Ambon 1830). Zie Enklaar, *Joseph Kam*, 172-173.

Na slechts eenige dagen in myne vreedzame woning uitgerust te hebben, zoo begaf ik mij nog voor het einde dezer maand op reis naar onze meer nabyegelegen Eilanden *Nusalaut*, *Saparua* en *Haruku* als zynde thans de stille tyd, in welke men dezen reis moet waarneemen, en ook ten anderen, om dat onze Inlandsche Christenen aldaar gewoon zijn, de bediening der beide Bondzegelen⁵⁸ aldaar te genieten, het voor hun ditmaal te belangryker was, daar reeds velen myne aankomst in twyfel getrokken hadden, vernoomen hebbende, dat ik dit jaar een reis naar de Zuid Oost en Zuid Wester Eilanden ondernoomen had.

Het bestek van dit rapport laat echter niet toe, om een breedvoerig verhaal daar van aan Ulieden medetedeelen, het zal U evenwel verblyden, om U mede bekend te maken, dat ik op deze laatste reis, nog een aantal van zestien personen uit het Heidendom (op de belydenis hunnes geloofs in onzen Zaligmaker) met het H. doop water heb mogen besprengen, behalve nog een aantal van ruim zeshonderd kinderen van onderscheiden ouderdom uit onze Christen-Gemeente in dien omtrek; ook is het aantal der ledenmaten, met ruim twee honderd personen van beider kunne, vermeerderd geworden, door het doen van belydenis.

Ik gevoelde my op deze laatste reis byzonder gesterkt en opgewekt door den bystand van Hem die gezegd heeft, Ziet ik ben met U lieden alle de dagen enz. In de Negerij Ouw, op het Eiland *Saparua* vond ik tot myne blydschap de kerk die door den opstand in 1817 verwoest was, nu wederom in zoo verre hersteld, dat ik de beide Gemeenten (als die van *Ulat* mede) met de Heilige Bondzegelen heb kunnen bedienen; welker aantal thans tot op 1500 zielen kan begroot worden.⁵⁹

Te *Porto* en *Harija* was men ook reeds bezig om den grondslag van een nieuwe kerk te leggen, dit werk had evenwel nu voor eenigen tyd stilgestaan, door de thans plaats hebben[de] werving, alzo velen der werklieden dienst genoomen hadden.⁶⁰ Zy waren desnietteenstaande, evenwel voornemens, om dat werk voort te zetten, en zich van anderen werklieden te voorzien.

Op het Eiland *Haruku*, in de Negerij *Hulaliwa* alwaar mede de kerk der Christenen door onze Nederlandsche gewapende zee en land magt in 1817 in de asch was gelegd, waren de inwoners van die Negerij nu ook wederom werkzaam om materialen (bestaande in kalk, steen en werkhout) aan te voeren,

58 *I.e.* doop en avondmaal.

59 Over de *Patimura*-opstand in 1817, zie "Nederlandsch Indië in 1817. § 7. De Moluksche Eilanden", in *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië*, jrg. 23, dl 1, afl. 5 (1861) 339-348; J. Olivier, *Reizen in den Molukschen Archipel, naar Makassar enz., in het gevolg van den Gouverneur-Generaal van Nederland's-Indië in 1824 gedaan* 2 dln (Amsterdam 1834 1837) 213-245; P.H. van der Kemp, "Nicolaus Engelhard", *Indische Gids*, jrg 32 (1910) II, 1009-1026; zie ook Enklaar, *Joseph Kam*, 48 vlg. Voor literatuuroopgaaf, zie *ibidem*, 48, voetnoot 39.

60 Waarschijnlijk is bedoeld de werving van soldaten voor het Indisch leger.

om een nieuwe kerk op te bouwen. De aankomst van Zyne Exellentie den Heer Gouverneur Generaal in de Molukkos in 1824, en hoogst deszelfs reis met Mevrouw de Baronesse van der Capelle door de beide Eilanden *Haruku* en *Saparua*⁶¹, heeft zeer veel toegebracht, om het vertrouwen met opzigt tot de goede gezindheid van het Nederlandsche Gouvernement, tot de ingezetene dezer Eilanden met nadruk op te wekken, te meer daar Zyne Exellentie, als ook Mevrouw de Baronessen, by die gelegenheid, een aantal Maleische Bybels, alsmede eenige Psalmboeken, eigenhandig aan de opperhoofden des volks, en aan deszelfs vrouwen hebben uitgedeeld, al het welk eene weldadige indruk op dezelve heeft nagelaten, zelfs op het Eiland Nussalaut in de Negery Titawaay, het welk mede onder Saparua resorteert, heb ik gezien, dat men reeds ver gevorderd was, met het opbouwen van een groote steene kerk, die nagenoeg tot aan het span werk was opgemetzeld, en waarin ik by leven en welzyn, het volgende jaar, myn dienstwerk [hoop] te zullen kunnen volbrengen. De begeerte naar onderwijs is op vele plaatsen zeer toegenoomen – in het begin van Maart hebben wy ook wederom twee onderwyzers of inlandsche medehelpers naar het Eiland Banda afgezonden, die zich in hunne oefening op ons Ambons Institut zeer bevytigd hebben, en ik heb reeds van hun een brief ontvangen waar in zy melden van de Gemeente waarin zy werkzaam zyn, zoo wel op Banda als te Rosagyn, alsmede dat zy daar met zeer veel toegenegenheid ontvangen zyn geworden.⁶²

Nog drie anderen zyn in de Maand April van hier vertrokken, als een naar het Eiland Lety, een naar Mowa, en een naar de Arowsche Eilanden, ook dezen hebben zich op ons Institut ruim twee jaren lang met allen vlyt geoefend, waar van ik mede veel goeds mag hopen. De Gemeente aldaar in welke ik gedurende mijn verblyf op gemelde Eilanden velen persoonen in gevorderde jaren, als mede een ruim aantal kinderen den H. doop heb mogen toedienen, waren zeer verlangende naar den dag hunner aankomst, te meer daar zij reeds zoo lang van Christelyk onderwijs verstoken waren.⁶³

61 Zie “Beknopt Overzigt der Reize van den Gouverneur Generaal G.A.G.Ph. Baron van der Capellen, naar het Oostelyk gedeelte van den Indischen Archipel, in den Jare 1824”, *Tijdschrift voor Neêrland's Indië*, jrg. 2, dl 2 (1839) 648-658; “Het journaal van den baron Van der Capellen op zijne reis door de Molukko's”, *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië*, jrg 17, dl 2 (1855) 281-315, 357-396.

62 Hier is sprake van het door Kam in 1819 te Ambon opgerichte “Instituut tot opleiding van bekwame medehelpers”, een kweekschool voor onderwijzers-evangelisten. Abituriënten van deze opleiding werden op scholen en als voorgangers in gemeenten geplaatst. Enklaar, *Joseph Kam*, 57; *Extract Acten NZG 1825*, 225. Deze school werd opgericht, nadat het NZG-bestuur in 1815 had besloten “om gedurende dit jaar onderzoek te doen naar zoodanige geschikten personen uit de bekeerde Heidenen, welke aan de Uitbreiding van het Euangelie konden bevorderlijk zijn, en daartoe verder zouden kunnen opgeleid worden”, sub 20 juli 1815, “NZG Acte boek D”, fol. 426, art. 16, ARvdZ 30.

63 Aan Merkus (zie voetnoot 7) schrijft Kam: “Op onze terugtogt van daar hebben wij nog voor een paar dagen Banda aangedaan, bij welke gelegenheid mij de Heer Camphuijzen verzocht, om aan de vacaturen der Maleidsche schoolmeesters te willen gedenken en zoo

Het aantal der Gedoopten over 1825 bedraagt nagenoeg *twee duizend vyf honderd en zestig personen*, onder welke zich ruim 750 volwassenen personen bevinden, en de overige kinderen van onderscheidene ouderdom. Ik heb over het geheel genoomen met veel genoegen myne reize en dienstwerk in het afgelopen jaar mogen volbrengen, in het vast vertrouwen op de getrouwe belofte van onzen Heer, die wy vinden [in] Jes. 55 : 10, 11. Deze beloften zou voorzeker in een ruimer maat aan ons vervuld zyn, ware het niet dat het ons nog ontbrak aan een genoegzaam aantal bekwame zendelingen, die vooral op de afgelegen Eilanden om de Zuid West en Zuid Oost gelegen, onder inwachting van des Heeren zegen, zoo veel goeds zouden kunnen stichten, waar van wy reeds proeven hebben op het Eiland Makisser, alwaar onzen Broeder J.J. Bär met zoo veel blyken van toegenegenheid ontvangen is.⁶⁴ Er behoorde op elk dezer Eilanden, die ik in 1823 en nu weder in 1825 bezocht heb, ten minsten een a twee Zendeling-Broeders werkzaam te zijn, maar ook in deze betaamd het ons op het heil des Heeren te hopen.⁶⁵ En nu eindelyk zoude ik hier nog een relaas of kort verslag van myne reis over het gebergte van dit Eiland en de strand Negeryen om de kust van Hitu gelegen, behooren by te voegen, ware het niet dat Broeder Hellendoorn my daar in vergezeld had, en op zich nam, om des aangaande een ampel rapport aan U lieden over te leggen.⁶⁶

spoedig mogelijk daarin te voorzien, waarvan ik dan ook terstond bij mijne aankomst alhier aan den Heer Moorrees en de Heer Paape heb kennis gegeven, ten einde zoo spoedig mogelijk daarin te voorzien. Met opzigt tot de onderwijzers die reeds werkzaam zijn zoowel in de Z.W. als Z.O.ter eilanden, moet ik nog aan UwHoogEdG. informeren, dat tot dus verre op de eerst gemelde eilanden door ons genoodschap alhier zijn afgezonden als één op het eiland Makisser, één te Roma, een op Dama en een op Letti. Daarentegen diegenen welke nog ontbreken, zijn als volgt: 2 op het eiland Letti, 1 op Mowa, 1 op Wetter, 1 op Lakor, 1 op Luwan, 1 op Saramate en 1 op Baber, dus nog 8 in aantal. Op de Arowesche eilanden zijn reeds drie werkzaam, alwaar echter ook nog een ontbreekt, als zijnde op het eiland Wokan; aldus te zamen genomen 7 die reeds werkzaam zijn, en 9 die nog ontbreken." J.H.J. Moorrees; 1821 hoofdadministrateur te Ambon en schoolopziener; 1825 tevens president van de Raad van Justitie te Ambon; 1829 belast met het beheer der pakhuizen te Ambon; 1830 2e resident van Ternate; 30/4/1831 overgave van bestuur Ternate; J.R. Paape, vanaf 1822 gouvernementsecretaris te Ambon; vanaf 1826 lid van de Raad van Justitie; tot 1828 was hij tevens schoolopziener; sedert 1829 vervulde hij de functie van assistent-resident, het eerst te Ambon en vanaf 1830 te Hila en Larike.

64 De eerste twee journalen van J.J. Bär, gedateerd resp. 30 okt. 1825 en 29 maart 1826 zijn niet bewaard gebleven. Doch blijkens de vele eilandbewoners die Bär geluk kwamen wensen met het nieuwe jaar 1826, stelde men zijn komst zeer op prijs. Zie sub 1 jan. 1826 in "Dagverhaal van den zendeling broeder J.J. Bär op het Eiland Makisser, van den 1ten Jenner tot den 1ten Julij 1826", 13/10/1826, ARvdZ 18/1.

65 Voor een verslag van de verdeling in 1828 van de werkerreinen in de Zuidwester-eilanden over een aantal Europese zendelingen (H.A.F. Wieënkötter, G. Heimering, W. Karbe, A. Dommers, J. Höfker (Höveker), C. Terlinden, J. Verhaag, W. Luijke en enkele anderen), zie de sub 25 en 27 maart 1828 in "Dagboeken van W. Luijke", ARvdZ 18/34.

66 Zie G.J. Hellendoorn a. [J. Moll?], 30/1/1826, ARvdZ 64/1.

Het aantal onzer inlandsche kweekelingen die zich na het vertrek der laatst afgezondene vyf broeders onderwyzers, nog op het Institut bevinden, bestaat in slechts zes persoonen, evenwel hebben zich nog onlangs eenige aangemeld, om onderweezen te worden.

Mogt nu den zegen des Heeren onzen pogingen blyven vergezellen tot zulke heilzame einde, en het is in dat vertrouwen, dat ik de eer heb mij met ongeveinsde hoogachting te noeme Uwen liefhebbende Medebroeder.

Inhoudsopgave van het Documentatieblad voor de
Geschiedenis van de Nederlandse Zending en Overzeese
Kerken, 1e jaargang nr. 1 (1994) — 5e jaargang nr. 2 (1998)¹

Th. van den End

Artikelen en mededelingen

Arkel, H. van, The relationship between the Reformed Church of the Netherlands and the German Reformed in Pennsylvania during the eighteenth century (Mededeling). I-1, 80-83.

Berg, A.J. van den, Overzicht bibliografische gegevens (Mededeling). IV-1, 60-63.

Berg, J. van den, Van Bijbelkring tot Zendingkerk: de Nederlandse Protestanten in São Paulo gedurende de jaren 1952-1962 (Mededeling). III-1, 80-86.

Bergh, Erik van den, Kerk, zending en missie in Zuid-Afrika, een kleine bibliografie. II-1, 62-71.

Biewenga, A.W., Kerk, armenzorg, onderwijs en zending aan de Kaap 1652-1732. Een overzicht van de stand van het onderzoek: resultaten en leemten. I-2, 1-22.

Boersema, J.A., Een halve eeuw zending van de Gereformeerde Kerken (Vrijgemaakt) tegen de achtergrond van Middelburg 1896. III-2, 51-70.

Boone, A.Th., De zendeling als volksopvoeder? (Ped)agogische aspecten van het zendingswerk van het Nederlandsche Zendelinggenootschap (NZG) in Oost-Java (1848-1858). I-2, 23-43.

Boone, A.Th., Moderne zendelingen 1850-1885. IV-2, 22-40.

Bruijn, Max de, The Lutheran congregation at Batavia, 1743-1800. II-1, 1-26.

Dirkzwager, H., Het project 'Zendingsorganisaties en hun archieven in Nederland, 1793-heden' (Mededeling). II-1, 72-77.

End, Th. van den, De Gereformeerde Zending en de anderen. III-2, 71-101.

End, Th. van den, "Toward a Global Christian Historiography" (Mededeling). V-1, 66-70.

Harinck, G., Conferentie "Breaches and Bridges" (Mededeling). V-1, 63-65.

Helderman, J., Gerardus Balthasar Bosch. Sjon Domi op Curaçao 1816-1839. Aantekeningen bij zijn Reizenboek. III-1, 55-79.

Hoekema, A.G., Doopsgezinde zending en oecumenische verhoudingen. Een historisch overzicht. V-1, 40-59.

¹ De bijdragen in jaargang III nr 2 verschenen ook als afzonderlijke uitgave onder de titel *ZGKN 100. Een bundel opstellen over de Zending van de Gereformeerde Kerken in Nederland ter gelegenheid van de honderdjarige herdenking van de Synode van Middelburg 1896*, onder redactie van Dr P.N. Holtrop, uitgave WZOK, 1996.

- Holtrop, P.N.*, De NCSV op de serambi. De Vereeniging Indische Oud-leden der Nederlandsche Christen-Studenten Vereeniging, 1920-1940. I-1, 25-52. Bijlage: Ledenlijst VIO. I-1, 53-61.
- Holtrop, P.N.*, Nederlands protestantisme en de proclamatie van de Republiek Indonesia, 17 augustus 1945. Een memento bij de vijftigste verjaardag van de Indonesische Republiek. II-2, 94-110.
- Holtrop, P.N.*, De synode van Middelburg 1896 - 1996. III-2, 2-5.
- Holtrop, P.N.*, Van Middelburg tot aan de einden der aarde. III-2, 160-170.
- Holtrop, P.N.*, Een voorgenomen onderzoek van de geschiedenis van de Hollandse Hervormde Kerk te St. Petersburg, 1717-1922. IV-2, 41-51.
- Holtrop, P.N.*, Een zendeling op de troon in Buitenzorg? Het regeringsbeleid van A.W.F. Idenburg als gouverneur-generaal van Nederlands-Indië (1909-1916). V-2, 40-52.
- Jacobs, J.A.*, The Dutch Protestant Churches in North America During the 17th and 18th Centuries: Some Comments on Historiography and Sources. I-1, 62-79.
- Jong, Chr.G.F. de*, De godsdienstkwesitie in het Voorlopige Parlement van de Deelstaat Oost-Indonesië (1949), nader toegelicht aan de situatie op Bali. I-2, 44-82.
- Jong, Chr.G.F. de*, Herstelde betrekkingen. De Gereformeerde zending en de Javaanse Christelijke Kerken in een periode van overgang 1940-1950. II-2, 139-164.
- Jong, Chr.G.F. de*, De onhoudbaarheid van de visie van Middelburg 1896 in Nederland en in Midden - Java. III-2, 30-50.
- Jong, Chr.G.F. de, H.E. Niemeijer en M. van Selm*, Nieuwe bronnen tot de geschiedenis van het christendom in Maluku (1605-1935). Vondsten, thema's en oriëntaties. IV-2, 52-90.
- Jongeling, M.C.*, In memoriam: Mr Steven C. graaf van Randwijck (1901-1997). IV-2, 91-92.
- Joosse, L.J.*, De Westindische vaart en de kerk in West-Afrika en de Caraïben (1594-1674): de positie van predikanten overzee en hun werk. III-1, 2-35. Bijlage: ziekentroosters en predikanten in West-Indië. III-2, 35-37.
- Joosse, L.J.*, Soler als predikant in Delft (1645-1665). IV-1, 24-42.
- Kaam, Ben van*, Naar de maatstaven van toen.... II-2, 165-176.
- Klinken, Gerry van*, Power, symbol and the Catholic mission in Java. The biography of Frans van Lith S.J. IV-1, 43-59.
- Klinken, G.J. van*, De staat Israël als katalysator van kerkelijke verandering. De aanzetten tot de omslag in het gereformeerde denken over het jodendom vanaf 1948. III-2, 122-139.
- Krabbendam, J.L.*, Forgotten Founding Father: Cornelius VanderMeulen as Immigrant Leader. V-2, 1-23.

- Kuyper, Dr. A.*, Referaat over “zending” (27 stellingen). Bijlage bij *DZOK* III/2, III/2, 171-175.
- Mintjes, H.*, In de lijn van Abraham. Honderd jaar Gereformeerde Kerken en de Islam. III-2, 140-159.
- Mulder, D.C.*, Hoofdmomenten uit de geschiedenis van de Gereformeerde zending na 1945. III-2, 102-121.
- Niemeijer, H.E.*, “Als een Lelye onder de doornen”. Kerk, kolonisatie en christianisering op de Banda-eilanden 1616-1635, I-1, 2-24.
- Niemeijer, Hendrik E.*, The first Protestant Churches on Java’s Northeast Coast. A Church Report from Rev. J.W. Swemmelaar, Semarang 1756. Met bijlage: tekst van het rapport. V-2, 53-62, 63-73.
- Reenders, H.*, “jeugdige emigranten naar de Kaap”. Een vergeten hoofdstuk uit de geschiedenis van het Nederlandse protestantse Réveil (1856-1860). II-1, 27-52. Bijlage: Naamlijst jeugdige emigranten. II-1, 53-61.
- Reenders, H.*, Reformatie van de zending naar Calvinistisch model. De Gereformeerde Synode van Middelburg 1896. III-2, 6-29.
- Roldanus, J.*, Zending, kerk en overheid in Kameroen. IV-2, 1-21.
- Schalkwijk, F.L.*, Church and Mission in Dutch Brazil 1630-1654 (Some notes on sources and historiography). III-1, 38-54.²
- Schutte, G.J.*, De Gereformeerde kerk onder de Verenigde Oost-Indische Compagnie. V-1, 1-39.
- Slageren, J. van*, Brits-Nederlands Colloquium 1998 (Mededeling). V-2, 60-62.
- Staalduine, Theo van*, Taalstrijd in de Hollandse Kerk te St. Petersburg in 1774. Het vertrek van ds Jacobus Gargon. V-2, 24-39.
- Teensma, B.N.*, De Braziliaanse brieven van ds Vincent Joachim Soler (met samenvatting in het Portugees: As actividades do Pastor Vicente Joaquim Soler no Brasil e na Holanda). IV-1, 1-23.
- Wal, Hans van de*, Profetische stemmen uit Jakarta: het Zendingsconsulaat en de dekolonisatie van Indonesië. II-2, 111-138.
- Zendingsbeginselen opgesteld op de Gereformeerde Synode van Middelburg 1896. (Art. 116, Acta van de Synode der GKN te Middelburg 1896). Bijlage bij *DZOK* III/2. III-2, 176-190.

Boekbesprekingen en boeksignaleringen

- Maurice Andrew e.a. (eds.), *Religious Studies in Dialogue. Essays in Honour of Albert C. Moore* (Chr. de Jong). I-1, 88-89.
- Jan S. Aritonang, *Mission Schools in Batakland (Indonesia), 1861-1940* (Guus Boone). I-2, 83-84.

² Errata en addenda in IV-1, 81.

Sybe Bakker (red.), *Op weg naar het licht. Gedenkboek van de Gereformeerde Kerken in de classis Groningen ter gelegenheid van veertig jaar zending op Irian Jaya (1956-1996)* (Th. van den End). IV-1, 67-68.

J.H. van de Bank (red.), *De leiding van des Heeren liefde met Dina van den Bergh. Aantekeningen, dagboek en brieven* (A.Th. Boone). IV-1, 64-65.

Dieter Becker, *Die Kirchen und der Pancasila-Staat. Indonesische Christen zwischen Konsens und Konflikt* (Th. van den End). V-1, 75-76.

Tom van den Berge, *Van Kennis tot Kunst. Soedanese poëzie in de koloniale tijd* (Th. van den End). II-1, 78-79.

J.A. Boersema, *Huwelijksbetalingen. Een antropologisch-ethisch onderzoek naar de bruidsprijs op Oost-Sumba* (Th. van den End). V-1, 71-73.

A.Th. Boone, *Bekering en beschaving. De agogische activiteiten van het Nederlandsch Zendelinggenootschap in Oost-Java (1840-1865)* (C. de Jonge). V-2, 78-80.

Martin Bossenbroek, *Holland op zijn breedst. Indië en Zuid-Afrika in de Nederlandse cultuur omstreeks 1900* (A.Th. Boone). IV-1, 65-66.

Helmut Buchholt, *Kirche, Kopra, Bürokraten. Gesellschaftliche Entwicklung und strategisches Handeln in Nord Sulawesi/Indonesien* (Guus Boone). I-1, 86-88.

Th. van den End e.a. (ed.), *Twee eeuwen Nederlandse zending 1797-1997. Twaalf opstellen*. V-1, 84.

Th. van den End (ed.), *Bladen uit mijn levensboek. Autobiografie van Ds. C.J. Hoekendijk (1873-1948)* (Chr.G.F. de Jong). II-1, 79-80.

Chr. Fahner, *Zending en bijbelvertaalwerk in het spoor van de Reformatie (1500-1700)* (A.Th. Boone). IV-2, 94.

Cees Fasseur, *Indischgasten* (H. Reenders). IV-1, 78-79.

Cees Fasseur, *De weg naar het paradijs en andere Indische geschiedenissen* (A.Th. Boone). III-1, 88.

Howard M. Federspiel, *A Dictionary of Indonesian Islam* (H.E. Niemeijer). IV-1, 75-76.

Willem Frijhoff, *Wegen van Evert Willemsz. Een Hollands weeskind op zoek naar zichzelf, 1607-1647* (Guus Boone). II-2, 187-189.

Benny Giay, *Zakheus Package and his Communities. Indigenous Religious Discourse, Socio-Political Resistance, and Ethnohistory of the Me of Irian Jaya* (Th. van den End). II-2, 180-182.

Frances Gouda, *Dutch culture overseas. Colonial practices in the Netherlands Indies* (A.Th. Boone). III-1, 88.

Kees Groeneboer (ed.), *Koloniale taalpolitiek in Oost en West: Nederlands-Indië, Suriname, Nederlandse Antillen, Aruba* (Th. van den End). V-1, 73-74.

- Aart de Groot en Paul Peucker (red.), *De Zeister Broedergemeente 1746-1996. Bijdragen tot de geschiedenis van de Herrnhutters in Nederland* (A.Th. Boone). IV-2, 95.
- Jacob Haafner, *Verhandeling over het nut der zendelingen en zendelingsgenootschappen. Een kritiek op zending en kolonialisme*. Bezorgd en van een inleiding voorzien door J.A. de Moor en P.G.E.I.J. van der Velde (H. Reenders), I-2, 87-88.
- C.J. Haak e.a. (red.), *Met vereende kerken. De 'zendingssynode' van Middelburg 1896 na 100 jaar herdacht* (Th. van den End). IV-1, 66-67.
- W.B. van Halsema e.a. (red.), *De zending voorbij. Terugblik op de relatie tussen de Gereformeerde Kerken in Nederland en de Christelijke Kerk van Sumba, 1942-1992* (H.E. Niemeijer). III-1, 93-95.
- George Harinck & Hans Krabbendam, *Sharing the Reformed Tradition: The Dutch-North American Exchange, 1846-1896* (A.Th. Boone). V-2, 76-78.
- A.G. Hoekema, *Denken in dynamisch evenwicht. De wordingsgeschiedenis van de nationale protestantse theologie in Indonesië (ca. 1860-1960)* (P.N. Holtrop), I-2, 84-85.
- A.G. Hoekema (ed.), 'Tot heil van Java's arme bevolking'. Een keuze uit het Dagboek (1851-1860) van Pieter Jansz, doopsgezind zendingeling in Jepara, Midden-Java (H. Reenders). V-1, 79-81.
- P. Jobse en Ch.F. van Fraassen (eds), *Bronnen betreffende de Midden-Molukken 1900-1942, deel 1-4*, RGP Kleine Serie 81-84 (P.N. Holtrop). IV-1, 68-71.
- Chr.G.F. de Jong, *De Gereformeerde Zending in Midden-Java 1931-1975. Een Bronnenpublicatie*. V-1, 84.
- G.M.J.M. Koolen, *Een seer bequaem middel. Onderwijs en Kerk onder de 17e eeuwse VOC* (L.J. Joosse). I-1, 89-91.
- Leny Lagerwerf e.a. (eds.), *Changing partnership of missionary and ecumenical movements. Essays in honour of Marc Spindler* (A.Th. Boone). II-2, 178-179.
- J. Landwehr, *VOC. A bibliography of publications relating to the Dutch East India Company 1602-1800*, edited by Peter van der Krogt (H.E. Niemeijer). I-1, 91-92.
- Rodger Lewis, *Karya Kristus di Indonesia. Sejarah Gereja Kemah Injil Indonesia sejak 1930* (Th. van den End). III-1, 92-93.
- C.J. A. Loff, *Bevrijding tot eenwording. Die Nederduitse Gereformeerde Sendingkerk in Suid-Afrika 1881-1994* (H. Reenders). V-1, 77-79.
- Ida van der Meulen-Houwen, *Op luk en raak. Zending en expansie in Nederlands-Indië tussen 1885 en 1909*. V-1, 85-86.

- Karl Müller/Werner Ustorf (Ed.), *Einleitung in die Missionsgeschichte. Tradition, Situation und Dynamik des Christentums* (H.E. Niemeijer). IV-1, 76-77.
- Z.J. Ngelow e.a., *Angin menderu, ombak mengguncang: Sejarah singkat Gereja Kristen di Sulawesi Selatan* (Chr.G.F. de Jong). IV-1, 80.
- Zakaria J. Ngelow, *Kekristenan dan Nasionalisme. Perjumpaan Umat Kristen Protestan dengan Pergerakan Nasional Indonesia, 1900-1950* (Chr.G.F. de Jong). II-1, 81-83.
- Eric Nooter, *Between Heaven and Earth: Church and Society in Pre-Revolutionary Flatbush, Long Island* (L.J. Joosse). V-1, 81-83.
- Arnold Fr. Parengkuan, *The presence, place and role of the Christian Evangelical in Minahasa in the midst of the struggle of the Minahasan society and Indonesian nation in the period of 1934-1979* (Th. van den End). III-1, 88-90.
- B. Plaisier, *Over bruggen en grenzen. De communicatie van het evangelie in het Torajagebied (1913-1942)* (H. Reenders). II-1, 83-84.
- Simon Rae, *Breath becomes the Wind. Old and New in Karo Religion* (Th. van den End). II-1, 85-87.
- Karel Schoeman, *J.J. Kicherer en die vroeë sending, 1799-1806* (A.Th. Boone). IV-2, 93-94.
- Mieke Schouten, *Minahasan Metamorphoses. Leadership and social mobility in a Southeast Asian society, c. 1680-1983* (Guur Boone). I-1, 86-88.
- Wouter Smit, *De islam binnen de horizon. Een missiologische studie over de benadering van de islam door vier Nederlandse zendingscorporaties (1797-1951)* (Guus Boone). II-2, 182-183.
- Rita Smith Kipp, *The early years of a Dutch colonial mission: The Karo Field* (Simon Rae). I-2, 85-87.
- Rita Smith Kipp, *Dissociated Identities. Ethnicity, Religion and Class in an Indonesian Society* (Th. van den End). II-1, 85-87.
- Brian Stanley, *The History of the Baptist Missionary Society 1792-1992* (J. van Slageren). V-2, 74-76
- Th. Stevens, *Vrijmetselarij en samenleving in Nederlands-Indië en Indonesië 1764-1962* (Th. van den End). II-2, 179-180.
- Boyke Arther Suak, *The assemblage of Minahasan Protestant Congregations (Kerapatan Gereja Protestan Minahasa). A Historical Analysis of its Founding and Development* (Chr.G.F. de Jong). IV-1, 71-75.
- M. Tapilatu, *Sejarah Gereja Protestan Maluku 1935-1980* (Th. van den End). III-1, 90-92.
- Peter van der Veer, *Modern oriëntalisme. Essays over de westerse beschavingsdrang* (A.Th. Boone). III-1, 87-88.

Wajah GKST. Buku Kenangan 100 Tahun Injil Masuk Tana Poso, uitgave Gereja Kristen Sulawesi Tengah (Chr.G.F. de Jong). II-1, 80-81.

F.D. Wellem, *Injil dan Marapu. Suatu studi historis-teologis tentang perjumpaan Injil dengan masyarakat Sumba pada periode 1876-1990 (Chr.G.F. de Jong). II-2, 184-186.*

Johan A. Woudenberg, *Uw Koninkrijk kome. Het Utrechtsch Studenten-Zendinggezelschap Eltheto He Basilea Sou (1846-1908) (H. Reenders). II-2, 177-178.*

Hesdie S. Zamuel, *Johannes King. Profeet en apostel van het Surinaamse Bosland (Guus Boone). III-1, 95-96.*

Selectief register van persoonsnamen en geografische namen en zaken

Zie ook het register van namen op deel III/2

Th. van den End

- Abineno, J.L.Ch., III/1 98
Adam Ysbrantsz., I/1 2, 7,
Adriani, N., I/1 28v, 47,
Afrika, III/2 112, IV 1-21,
Akkeren, Ph. van, I/2, 24, 37, 42
Albany (Beverwijck), I/1 72v, 78
Aldegonde, Marnix van St., I/1 10,
19, III/1 9
Amerika, I/1 62-83, II/2 187v, IV/1
64v, V/2 1-23, 76vv
Andel, H.A. van, I/1 28, 53, II/2 141
Andel-Rutgers, J.C. van, I-1 35, 53,
Angola, III/1 10
antisemitisme, II/1 71III/2 126vv
Apostolicum, V/1 46vv, 57
Arckel, J. van, I/2 11
Argentinië, III/2 113
armenzorg, I/2 17v, V/2 68
Aroe-eilanden, I-5, 6, IV/2 66
Art. 123 R.R./177 IS, I/2 48vv, 69,
79
Asbeck, F.M. baron van, 50, 53, II/2
100, 126
associatie, I/1 28, V/2 44
Avondmaal, I/1 6, 9,
Ay, Pulau, I/1 4, 7, 9, 14, 20,
Backer, Jan Corn., III/1 24
Bakker, F.L., II/2 113, 117, 120vv,
153, 156
Bakker, Mewes Jans, II/1 64
Baldaeus, Phil., I/2 11
Bali, I/2 44, 67vv, 73-78
Banda, I/1 2-24, IV/2 61-68
Banten, V/2 54v
Basselier, Johannes, III/1 11, 14, 19,
21
Batavia, II/1 1-26, V/1 17vv, V/2
70v
Bavinck, J.H., I/1 44, 50, 53, II/2 99,
106, 149v, IV/1, 67
Beelaerts van Blokland, F.W.A., II/1
33v, 49v
Bergema, H., II/2, 149
Bertholf, Guiliam, I/1 63v
beschaving, III/2 96vv, IV/2 28v, 77,
V/2 44, 79
Beverhoudt, Claude, III/1 11, 14, 16
Beyma, U.H. van, II/2 112vv
Binkhorst, P.F., I/1 31, 60
Biscaretto, D., III/1 12
Boetzelaer, C.W. Th. baron van, I/1
28
Bogardus, Everardus, I/1 62, 79, II/2
187
Bosch, Gerardus Balthasar, III/1 55-
79
Bossert, R., IV/2 77v, 82, 85vv
Brandes, Jan, II/1 12, 25v
Brazilië, III/1 38-54, 80-86, III/2
113, IV/1 1-23, 31
Brink, A., IV/2 75, 80
Brink, H. van den, II/2 106, 152
Brouwer, K.J., II/2 125
Burgh, Jacobus Beth van der, III/1
10, 12, 24
Calvinist paradigm, V/1 3, 29, 36
CAMA, II/2 182, III/1 92v
Carpentier Alting, A. S., II/2 180
Cayenne, III/1 11, 26, 31
Ceylon, V/1 14v, 24vv
Chaillou, François, III/1 14v, 21, 25,
30

Chicago, V/2 15v
 chiliasme, III/2 125-129, 134
 Clarenbeeck, Michiel, I/1 19
 Clavius, Servaes, III/1 14, 18
 Clouet, Fr., IV/1 30v
 Cohen Stuart, C.P., I/1 29v, 32-37, 43, 48, 50, 53
 Cohen Stuart-Franken, M.W., I/1 47, 51, 53
 comprehensive approach, III/2 65, 116
 conferentie van Malino
 conferentie van zendelingen, IV/2 87v
 Coninxvelt, Christiaan, III/1 11, 13v, 25v
 Coolen, C.L., I/2 28, 40
 Cornelisz., Joost, I/1 22
 Counad, Conrad, II/1 12, 18
 Council of World Mission, III/2 118v
 Crommelin, D., I/1 29, 54
 Curaçao, III/1 8, 10, 18, 22vv, 31, 55-79
 Dake, W.J.L., I/1 27, 50, 54
 dekolonisatie, II/2 *passim*, III/2 160v, IV/2 4v, 7
 Deventer, C.Th. van, V/2 43, 48
 Dewantoro, K.H., IV/1 50
 dialoog, III/2 119, 122
 Digoel, kamp, II/2 168vv, 172vv, III/1 88III/2 100
 Dirks, Heinrich, V/1 43v
 Ditotruno, Abisaï, I/2, 3841
 doop, I/1 7, 10-16, 23, I/2 10v, II/1 18v, III/1 25, 33v, V/1 11vv, 19-31, 52-56
 Doopsgezinde Zendingsvereniging, V/1 40-59
 Doorn, C.L. van, I/1 30v, 37vv, 44v, 48vv, 54, II/2 127
 Doorn-Snijders, W. van, 51, 54
 Douwes, A.H., 50, 54
 Drie Formulieren, IV/1 68
 Drisius, Samuel, I/1 65
 Duircant, Willem Dircxz., I/1 11
 Dijk, T. van, III/2 100, IV/1 67
 Eglise Evangélique du Cameroun, IV/2 2v
 Elmina, III/1 20
 Emde, Johannes, I/2 29, 40
 Emmen, E., II/2 114, 125
 Enklaar, I.H., I/2 89v
 Essequebo, III/1 5, 10, 26v
 Esser, I., IV/1 78v
 Fabritius, Jacobus, I/1 66
 Francke, A.H., IV/2 44
 Freeman, Berbardus, I/1 73
 Frelinghuysen, Johannes, IV/1 64
 Frelinghuysen, Theodorus Jacobus, I/1 64, 71
 Gargon, J., IV/2 47, V/2 24-39
 Genadendal, II/1 64
 genootschapszending, III/2 13, 17, 23, 33, 60, 95, 142,
 Geraertsz., Elias, I/1 10
 Geref. Kerken, Zending der, II/2 99, 105, 120, 139vv, III/2 *passim*,
 Geref. Kerken (Vrijgemaakt), Zending der, III/2 51vv, IV/1 66vv
 Gereja Protestan Maluku, I/2 65v
 Gillot, H. A., IV/2 48
 godsdienstvrijheid, I/2, 44, 57-82, II/1 2v, 5v, 25, III/1 27, 47, 53, IV/1 15, V/1 9v
 Gramberg, Th.W.B.G., II/2 121
 Grand Rapids, V/2 16-21
 Gribius, Petrus, III/1 12, 26, 53
 Grisee, V/2 65
 Grothe, J.A., I/1 3, III/1 42, 51v, IV/2 54
 Guinee, III/1 10, 21, 28v, 31

Gunning, Chr., I/1 30, 55
 Haafner, Jacob, II/1 65
 Haan, F. de, II/1 6
 Hartgerink-Kooman, M., 37vv, 44, 55
 Harthoorn, S.E., IV/2 23, 27vv
 Heidelbergse Catechismus, I/1 10-11, III/1 21, 42, 52, 85, III/2 93, V/2 67
 Heintzenberg, De, II/1 8v, 12v
 Heldring, O.G., II/1 27vv, 51
 Helsdingen, C.C. van, I/1 28v, 43, 55
 Helsdingen, W.H. van, I/1 29vv, 50, 55, II/2 100
 Hemmersam, Michael, III/1 20, 23, 28
 Hennemann, G., I/1 28, 55
 Herde, Louis d', III/1 9v, 15, 29
 Heurnius, Justus, I/1 21
 Hiebink, H., IV/2 24, 27
 Hoekendijk, J.C., II/2 112
 Hozoo, W., V/1 42v
 Houtzagers, J.C., 81v
 Hulsebos, Adriaan Jacobsz., I/1 7vv., 11, I/2 10
 huwelijk, I/1 16vv, IV/1 40v
 Idenburg, A.W.F., I/1 49, V/2 40-52
 Imhoff, Willem baron van, II/1 4-v, 10, 16, V/2 55
 Indianen, I/1 73III/1 30v, 46, 53v, IV/1 10, 13, 17
 Islam, I/1 14, 15, 20-23, I/2 50v, 71v, 80, II/1 82, II/2 182vIII/2 140-159, IV/1 51, IV/2 33, 86, V/2 49v
 islamstaat, I/2 59vv, 70
 Israël, III/2 115, 122-139
 Ittema, Sicco, V/2 56
 Jansz, Pieter, V/1 41vv, 47, 79vv
 Java, I/1 23-43, II/1 78v, II/2 139-164, III/2 88v, 95, 98, V/1 79vV/2 78v
 Jellesma, J.E., I/2 24-43, V/1 42
 Jepara, V/2 54, 65
 Joden(dom), III/1 27, 45, 71vv, III/2 122-139, 143vv, 155vv, IV/1 10, 16, V/2 69
 Johan Maurits van Nassau, III/1 38, 43, 50, IV/1 4vv, 12v, 16, 30
 Jonghe Bruyn, Hendrick Jansz., I/1 20
 Kaapkolonie, I/2 1-22, II/1 27-61, IV/2 93v, V/1 1-8, 26-39
 Kameroen, IV/2 1-21
 Kasimo, Ignatius, IV/1 55
 Keerse-maker, Adriaen, I/1 14, 19
 Kei-eilanden, I/1 5, 6, IV/2 66v
 Kementierian Agama, I/2, 57
 Kemp(i)us, Thomas, III/1 11, 53
 Kerapatan Gereja Protestan Minahasa, IV/1 71-75
 kerkorde, I/1 9, 12, I/2 3vv, III/2 93
 Khoikhoi, I/2 8v, 18, II/1 64, V/1 28v
 Khouw, G.P., I/1 51
 Kicherer, J.J., IV/2 93v
 koloniale verhouding, I/1 37-48, II/2 103, III/1 74, III/2 99v, IV/1 48v, 52, V/1 85v, V/2 42vv
 Koomans, N.Th., I/1 27, 56
 Koper, J., I/2 64
 Kotto, Jean, IV/2 2, 12
 Kraemer, H., I/1 28, 30, 37vv, 44v, 48, 50, 56, 73, 77, II/2 100vv, 121vv, III/1 87, IV/1 51, 70, V/1 47
 Krol, Bastiaen Jansz., I/1 62, 69
 Kuylman, P., I/1 29v, 56
 Kuyper, Abraham, II/1 70, V/2 42vv, 47

Kwitang-conferentie, III/2 104V/1 50
 Kijne, I.S., V/1 53v
 Langeveld, J.M., I/2 64v
 Latijns Amerika, III/2 113vv
 Leepel, D.J., I/1 28
 Leimena, J., I/1 51, 55, II/2 126, 156
 Leine, Charles de la, III/1 17, 19, 29
 Limburg, R.J., I/1 27
 Lingen, A.A. van der, II/1 64v
 Lith, Fr. van, IV/1 43-59
 Lodewijcx, Johannes, III/1 27
 Lodewijcx, Petrus, III/1 10
 Lonthoir (Groot-Banda), I/1 5, 10, 11, 20
 Louwerens, Adriaen, III/1 28
 Luntungan, R.M., I/2 62-65
 Lutheranen, I/1 70, II/1 1-26, III/1 25, 59, 66-70, V/2 56, 58vv, 67vv
 Luthfi, KH Muchtar, I/2 53v, 56-62, 67,
 Luijke, W., IV/2 75vv
 Luijster, Jannes van de, V/2 7-14
 Madura, V/2 66
 Malakka, V/1 16v
 Mandailing, V/1 43vv
 Megapolensis, Johannes, I/1 65
 Meulen, Cornelius Vander, V/2 1-23
 Meij, Joh. de, III/1 10, 16, 34
 Meyndert Meynderts., I/1 7, 11
 Michaelius, Jonas, I/1 62, 69, III/1 24, 53
 Michels, Christoffels, II/1 10v
 Michielsz., Jan, I/1 22
 Michigan, V/2 10-23
 Middelburg 1896, synode van, II/2 139v, III/2 *passim*,
 Minahasa, I/1 80vv, III/1 88vv, IV/1 71-75, IV/2 32-38, 58vv
 missie, rk, I/2 50v, IV/1 43-59
 moderne theologie, IV/2 22-39, 74-79, V/1 40
 Mojowarno, I/2 31, 37v, III/2 73
 Molukken, III/1 90vv, IV/1 68vv, IV/2 52-92
 Mononutu, A., I/2 53
 Mook, H.J. van, II/2 118v, 153, 179
 Mooij, J., I/1 3
 moslims, I/1 14, 15, 20-23, II/1 71, V/2 69v
 Mossel, Jacob, II/1 20
 Moucheron, B. de, III/1 9, 29
 Mulia, T.S.G., I/2 65, II/2 156
 Mijlijser, J.P., III/1 10
 nationale beweging (Indonesië), I/1 37-44, II/2 140, V/2 49
 Nazzius, H.G., IV/2 44v
 NCSV, I/1 25-52, III/2 75
 Ned. Zendingraad (NZR), III/2 65, 80vv
 Negara Indonesia Timur, I/2, 44-82
 Niet Gzn, M. de, II/2 112vv, 117vv, 122v, 143
 Nieuw-Nederland I/1 62-79, V/1 81vv
 NIZB, III/2 76v
 Noome J.zn, Meindert, II/1 30vv, 39, 48
 Nortier, A., I/1 27v, 57
 Offringa, J., I/1 27, 57
 Offringa, Johannes, III/1 11
 onderwijs, I/1 14, 19vv, 89vv, I/2 14v, 27v, 31-35, 42, II/1 22, III/1 34, III/2 65, 91, 95, 97, IV/1 47, 49, IV/2 5v, 24v, 33, 36, 80, V/2 46vv
 Ongena, Petrus, III/1 11, 53
 Onvlee, L., I/1 27, 57, I/2 63,
 Oranje, J.J., III/1 84vv
 Pakage, Zakeus, II/2 180vv
 Pakistan, III/2 110v
 Pancasila, I/2 61

paternalisme, II/2 88, IV/1 51
 Pattimura, II/1 81
 Pekalongan, V/2 65
 Pennsylvania, I/1 80-83
 Pera, W., I/1 28
 Pernambuco, IV/1 8
 Phoel, Pieter, III/1 58, 60, 66
 Pierson, Gregory, II/1 33v, 44, 49v
 poenale sancties, III/2 100
 Poerbowijogo, R.P.S., II/2 145, 156
 Polhemius, Johannes, III/1 11, 53
 polygamie, IV/2 8
 Poso, II/1 81v
 Poty, Petrus, III/1 44, 54
 Pricius, Johannes à, III/1 12, 19
 Prins, J., I/2 78
 Probowinoto, B., II/2 145, 148, 156
 Raalte, A. van, 8, 15, 21
 Radermacher, J.C.M., II/1 23
 Randwijck, S.C. graaf van, I/1 30, 45, 50, 57, II/2 111vv, 126, 143, IV/2 91v
 Recife, III/1 39v
 regionale accoorden, III/2 41vv, 104v
 Rembang, V/2 65
 Réveil, II/1 27, 48vv, III/2 20
 Ritman, E.L., I/1 47, 58
 Rivet, André, IV/1 7
 Rochefort, Charles de, III/114v, IV/1 25, 42
 Rodrigues, David, III/1 72
 Roem, Moh., II/2 166v
 Rond, A. le, IV/1 6
 rooms-katholieke kerk/missie, III/1 70v, IV/1 43-59, IV/2 69, V/1 14vv, V/2 59v, 67vv
 Roskott, B.N., IV/2 76-83, 87
 Royer, G., I/1 27, 29, 58
 Ruler, A.A. van, II/2 100vv
 Rullmann, J.A.C., II/2 158v, III/1 83
 Rumambi, W.J., II/2 127
 Run, Pulau, I/1 10, 14, 19v,
 Rusland, IV/2 4151
 Rutgers, A.A.L., I/1 27v, 48v, 58
 Rijckevorsel, Jan van, IV/1 56v
 Sadrach Surapranata, IV/1 45
 Salim, Agus, IV/1 51v
 Salim, I.F.M., II/2 167v
 São Paulo, III/1 80-86
 Sarekat Islam, IV/1 50v, V/2 48vv
 Savornin Lohman, A. de, I/1 50, 56
 Schalkwijk, F.L., III/1 83
 Scharffenorth, E.A., II/2 95, 105
 Schepper, J.M., I/1 45, 58, II/2 143
 Schlatter, Michael, I/1 81v
 Schoch, mej. M.L.W., I/1 29, 58
 Schuurman, B., I/1 39-44, 58
 Selijns, Henricus, I/1 75v, 78
 Semarang, V/2 54-73
 Sint Eustatius, III/1 10, 14, 16, 23
 St Petersburg, IV/2 41-51, V/2 25-39
 St. Thomas, III/1 65
 Sjahrir, Soetan, II/2, 175
 slaven, slavernij, I/1 5, 12v, I/2 10v, 18, II/1 25, 31, III/1 30, 64, 73vv, IV/1 16v, V/1 5vv, 18v, 25-39
 Slotemaker de Bruïne, N., I/1 50, 58
 Snouck Hurgronje, Chr., I/2 47, III/1 87, IV/1 50
 Soekarno, IV/1 55v
 Soest, Heyndrick van, I/1 7
 Soler, Joachim, IV/1 1-42
 Solo, V/2 65
 Sondakh, M., I/2 81
 Soumokil, Chr.R.S., I/2 45
 Specht, Philip, III/1 15v, 25
 Staphorstius, Casp., III/1 13
 Stam, J.J., III/1 81
 Stetten, Jodocus à, III/1 12, 53
 Stevensz., Jasper, I/1 7, 8,

Stufkens, N., II/2 98
 Stuyvesant, Peter, I/1 65v, 68v
 Sugiyopranoto, A., IV/1 48, 54
 Sumba, II/2 184vv, III/1 93v, III/2 5,
 51vv, 88vv, 95, 98, V/1 71vv
 Surabaya, V/2 54, 65v
 Suriname, III/1, 11, 14, 19, 21, 31,
 69, 95v
 Swaan-Koopman, mevr. C., I/1 34,
 47, 59
 Swemmelaar, J.W., V/2 53-73
 Tan Tjoan Soei, I/1 51
 Tegal, V/2 54, 65
 Thedens, Johannes, II/1 13, 15v
 Tichelman, H.W.B., I/1 50, 59
 Tobago, III/1, 10, 14v, 30, 64, IV/1
 34
 Tobi, L., IV/2 76, 78,
 Tolle, W., IV/2 43v
 Tosari, Paulus, I/2 24, 37-40
 tuchtoefening, I/2 36, 39,
 Tupi-catechismus, III/1 43, IV/1 17
 Twaalf Artikelen, V/1 46v
 Usselincx, Willem, III/1 3
 Utrecht 1905, synode van, III/2 27
 Valentijn, Fr., IV/2 57
 Valk, T.A.F. van der, IV/2 23vv,
 V/1 42
 VanderMeulen, Cornelius, V/2 1-23
 Veldman, J., II/2 153
 Verdoorn, J.A., II/2 125, 152
 Verhoeff, J.J., IV/2 75v, 85v
 Verkuyll, J., I/2 65, II/2 108, 127,
 141v, 149, 152v, III/1 84, IV/1 67
 VIO-NCSV, I/1 25vv
 visitaties, IV/2 56-61, V/2 54
 Visser, J. de, II/2 113, 117
 Visser 't Hooft, W.A. I/1 46
 Vitriarius, Wouter Melchiorz., I/1
 3, 7, 8, 10
 Vitteus, Fr., III/1 10, 12
 VOC, I/2 7, 91v, II/1 2, V/1 1-39
 Vries, E. de, I/1 45, 59
 Vrolijk, M., I/1 29v, 34, 59
 vroomheid, I/2 18v
 Vrouwen Zendings Thuisfront, III/2
 117
 Vrijmetselarij, II/2 179v
 Wachtendorp, Petrus, III/1 26
 Walsum, G.E. van, II/2 96
 werelddiaconaat, III/2 116v, 120
 Westhuysen, Abraham, III/1
 West-Indië, III/1 *passim*
 WIC, III/1 2-54
 Wiersma, J.N., IV/2 23, 32vv
 Will, Peter, III/1 62
 Wiltens, Caspar, I/1 6,
 Wirjotenojo, S., II/2 146, 155
 IJsebout, Barth., III/1 20v
 Zeister zendingsgenootschap, IV/2
 95
 Zendingconsulaat, II/2 111vv, 77v,
 zendingmethode, I/2 30, 42, III/2
 6vv, 64vv, 82vv, IV/2 32vv
 zendingsopleiding, III/2 85v, IV/2
 30
 zendingssorde, III/2 25, 56vv,
 Zuid-Afrika, II/1 62-71, IV/1 65,
 V/1 1-39, 77vv
 Zuidema, S.U., II/2 159

Personalia

Dr Albert de Lange (1952) studeerde theologie in Kampen en promoveerde daar in 1987 op een proefschrift over de verhouding tussen theologie en godsdienstwetenschap in de negentiende eeuw in Nederland, aan de hand van het werk van J.H. Gunning Jr. Van 1986 tot 1990 werkte hij in Torre Pellice in Italië bij de *Società di Studi Valdesi* (Vereniging voor Waldenzengeschiedenis). Sedert 1990 woont hij in Duitsland. Op het ogenblik is hij vrije medewerker van het Melanchthonhuis in Bretten.

Dr H.E. Niemeijer is momenteel betrokken bij het “Molukken-project” van de THU als een der uitvoerders. Hij is in 1996 aan de VU gepromoveerd op een proefschrift, getiteld *Calvinisme en koloniale stadscultuur Batavia 1619-1725*.

Mevr. drs Mariette van Selm (1971) studeerde geschiedenis aan de Vrije Universiteit in Amsterdam, waar zij in 1996 afstudeerde op een doctoraalscriptie over de rol van Zuid-Molukse politici in de deelstaat Oost-Indonesië, 1945-1950. Sinds februari 1997 is zij verbonden aan het project “De Protestantse Kerk in de Molukken 1605-1935”, in het kader waarvan zij een bronnenpublicatie over de Protestantse kerk op de Banda-eilanden ca. 1800 - 1935 voorbereidt. Op deze bronnenpublicatie hoopt zij in 2001 te promoveren.

Dr Chr.G.F. de Jong (1949) doceerde van 1983 tot 1992 de (kerk)historische vakken aan de Theologische Hogeschool en de Hasanuddin Universiteit, beide te Ujung Pandang (Indonesië). Sedert 1997 werkt hij mee aan het project “De Protestantse Kerk in de Molukken 1605-1935”, in het kader waarvan hij een bronnenpublicatie voorbereidt over de Protestantse kerk in de Centrale Molukken ca. 1800 - 1935. Daarnaast is hij archivaris van de Raad voor de Zending der NHK en bibliothecaris het Hendrik Kraemer Instituut (HKI) te Oegstgeest. Dr De Jong maakt deel uit van de redactie van *DZOK*.

Dr Th. van den End (1940), is zendingspredikant van de NHK (GZB). Hij was van 1970 tot 1981 werkzaam aan de Theologische Hogeschool in Jakarta als docent kerkhistorische vakken. Hij verzorgde o.a. een driedelige bronnenpublicatie over de geschiedenis van de protestantse zending in Indonesië. Dr van den End is lid van de redactie van *DZOK*.

Mededelingen uit de werkgroep

Werkgroepvergaderingen

In het afgelopen voorjaar werd, afwijkend van onze gewoonte, geen algemene vergadering gehouden. In zijn vergadering van 15 juni vorig jaar heeft het bestuur besloten het aantal algemene vergaderingen terug te brengen tot een per jaar. De smalle basis van ons tijdschrift speelt ons ook hier parten. Wij hopen dit najaar de leden wel voor een vergadering te convoceren; wij hopen dat te kunnen doen vóór november a.s., vermoedelijk in de Jacobikerk in Utrecht. Ook het onderwerp ligt al vast, n.l. het Petersburg-project, dat goed vordert en waarover vele interessante zaken te vertellen vallen. Wij weten alleen de precieze datum nog niet; die hoort U nog van ons.

Projecten

Het *Molukkenproject* ligt nog steeds op schema. Naar verwachting zullen eind volgend jaar vijf of zes delen van gemiddeld 700 pagina's gereed zijn voor de druk. Twee over het gehele Molukkengebied (inclusief Ternate c.a., Noord-Celebes en de Sangir-eilanden) gedurende de VOC-periode, twee of drie over de Centrale en Zuidelijke Molukken in de negentiende en de twintigste eeuw, en een over de eilanden van de Banda-groep in dezelfde periode. Voor de VOC-periode is het onderzoek in het *Arsip Nasional* te Jakarta reeds praktisch afgesloten. Dr Niemeijer deed een verrassende vondst: in het archief van het Gouvernement Ambon bleek de correspondentie van de kerkeraad van Ambon gedurende de zeventiende en de achttiende eeuw tamelijk gaaf aanwezig. Dat maakt het hem nu mogelijk in de algemene VOC-archieven in Den Haag gericht te zoeken naar documenten betreffende het kerkelijke. De archieven van het gouvernement Ambon na 1800, ook in het *Arsip Nasional* in Jakarta aanwezig, zijn reeds grotendeels onderzocht door dr Chr. G.F. de Jong. Momenteel verblijft mevr. drs M. van Selm in Jakarta om de gouvernementsarchieven betreffende Banda door te werken. Wanneer zij over enkele maanden daarmee gereed is, is ook zij door de fase van archiefonderzoek heen en kan zij zich wijden aan de samenstelling en afwerking van het deel betreffende Banda.

Over Banda gesproken, daar ligt of lag nog een deel van het kerkeraadsarchief over de periode 1820-1942. Het is nog steeds niet zeker of dit deel de vernielingen van de afgelopen tijd heeft overleefd. Volgens de laatste berichten uit de Molukken is in de Banda-archipel geen Christen meer te vinden; allen zijn naar Ambon of elders gevlucht. In deze omstandigheden kunnen de medewerkers van het Molukkenproject ook niet naar de Molukken om ter plaatse onderzoek te doen. Het op Ambon berustende deel van het archief heeft tot nu toe alle stormen overleefd.

In het *St. Petersburgproject* (bronnenuitgave betreffende de geschiedenis van de Hollandse Hervormde Kerk te St. Petersburg 1717-1927) hebben de afgelopen maanden belangrijke ontwikkelingen plaatsgevonden.

Ten eerste heeft de Nederlandse overheid zich bereid verklaard voor de periode 1999-2001 een belangrijk deel van het project te financieren. Als gevolg van deze subsidie zullen de onderzoeksresultaten niet alleen gedrukt, maar ook digitaal verschijnen op CD-rom. In de loop van het onderzoek zijn grote hoeveelheden archivalia betreffende de protestantse aanwezigheid in St. Petersburg aangetroffen. De beoogde gedigitaliseerde publicatie geeft veel meer mogelijkheden de rijkdom van deze bronnen tot zijn recht te laten komen, dan de beperkingen die de traditionele boekvorm de publicist oplegt.

Ten tweede komen deze lente en zomer de archieven van de Franse en Duitse Gereformeerde zuster-kerken van de Hollandse Hervormde Kerk voor onderzoek op micro-film beschikbaar. De samenwerking met archivaris V.M. Shishkin van het Centrale Staats Historische Archief te St. Petersburg (in feite het gemeente-archief), waar de archieven van de buitenlandse kerken van St. Petersburg berusten, is hartelijk en constructief. Een geheel nieuw onderzoeksveld werd ten derde geopend bij het Russische Historische Staatsarchief te St. Petersburg (in feite het federaal archief) van archivaris A.R. Sokolow. Daar bevinden zich o.a. de dossiers van de Russische overheid over de activiteiten van buitenlanders en hun kerken. Van Sokolow ontvingen wij een eerste pakket kopieën uit zijn dossiers. Veel meer zal volgen.

Onderwijl is ook het onderzoek in eigen land in volle gang. Voor de achttiende eeuw blijken de archieven in het Gemeentearchief van Amsterdam, van de classis Amsterdam en van Directeuren voor Moskovische Handel, en het legatie-archief Rusland in het Algemeen Rijksarchief te Den Haag van grote waarde. Juist uit de achttiende eeuw zijn in het archief van de Hollandse Hervormde Kerk van sommige periodes geen archivalia bewaard gebleven. Genoemde Nederlandse archieven vullen op belangrijke punten de "gaten".

Hoe langer hoe meer ontdekken wij dat de Hollandse kerk een kerk "in context" was. Er waren twee andere gereformeerde kerken, een Franse en een Duitse, waarmee men enerzijds hartelijk samenwerkte, maar waar men anderzijds ook leden aan kon verliezen. De Lutherse wereld van St. Petersburg kende naast de Duitstalige kerken ook een Zweedse, Estse en Letse kerk. In het Evangelisch Luthers Konsistorium van St. Petersburg kwamen al deze kerken samen. Ook de Hollanders moesten tot 1842 in deze vergadering hun meerdere erkennen. Daarna werd de Hollandse kerk ambassadekapel en daarmee onttrokken aan Russische regelgeving. Deze status leverde weer extra archiefvorming op bij het Nederlandse Ministerie van Buitenlandse Zaken.

Maar het “in context zijn” van de Hollandse kerk gold behalve voor de andere buitenlanders ook de Russische samenleving en kerk. Aangezien het leden van de Russisch-Orthodoxe Kerk tot 1905 verboden was om over te gaan tot een andere godsdienst, kon er geen sprake zijn van directe zending vanuit de protestantse kerken. Eén van de interessante aspecten van het onderzoek is de vraag in hoeverre er op andere wijze interactie tussen de Hollandse protestantse kolonie en de Russische samenleving tot stand kwam. Zo hebben wij reden om aan te nemen dat onder ds H.A. Gillot (1873-1901) de Hollandse kerk als de kerk voor de *society* van St. Petersburg gold. De kerk trad in deze periode duidelijk buiten de eigen kring. Maar de Nederlandse context vervaagde nooit, door de constante aanvoer van nieuwe Nederlandse leden, voornamelijk opgegroeid in het Overijsselse Vriezenveen. Van het bonte palet van de geschiedenis van deze handelskerk in Rusland zal in het najaar een eerste proeve worden gegeven in een bundel artikelen: *Hervormd in Petersburg. Verkenningen van de geschiedenis van de Hollandse Hervormde Kerk in Sint Petersburg 1717-1927*.

**DE EERSTVOLGENDE LEDENVERGADERING ZAL
GEHOUDEN WORDEN OP MAANDAG 22 NOVEMBER 1999 IN
EEN ZAAL VAN DE JACOBKERK, ST JACOBSSTRAAT 171
TE UTRECHT. AANVANGSTIJD 13.30**

WERKGROEP VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE
NEDERLANDSE ZENDING EN OVERZEESE KERKEN

*THE SOCIETY FOR THE HISTORY OF DUTCH MISSIONS
AND OVERSEAS CHURCHES*

Adres/Address: Stichting WZOK, c/o Theologische Universiteit van de
Gereformeerde Kerken in Nederland, Postbus 5021, 8260 GA Kampen,
Nederland

Telefoon/Telephone: 038 33 71 600

Fax/Telefax 038 33 71 613

Postgiro/Postal account: 234641 (Theologische Universiteit GKN, Kampen)

Bestuur van de Werkgroep:

Board of the Society:

Prof. dr P.N. Holtrop (voorzitter/*chair*)

Dr Th. van den End (secretaris/*secretary*)

Dr A.Th. Boone

Dr Chr.G.F. de Jong

Dr H.E. Niemeijer

Dr H. Reenders

De Werkgroep, opgericht in 1993 en op 5 januari 1994 als Stichting
ingeschreven in het register van de Kamer van Koophandel te Zwolle (S.
24969), is gevestigd te Kampen. De werkgroep stelt zich ten doel het
stimuleren van wetenschappelijk onderzoek op het gebied van de
geschiedenis van de Nederlandse zending en overzeese kerken. Zij tracht dat
doel te bereiken door het organiseren van wetenschappelijke bijeenkomsten
en door de uitgave van het *Documentatieblad voor de Geschiedenis van de
Nederlandse Zending en Overzeese Kerken*.

*The Society was founded in 1993 and incorporated by act of legislature
January 5th, 1994. The Society has its seat at Kampen (the Netherlands). By
holding meetings and by publishing the Documentatieblad (The Journal) The
Society pursues the research of the history of Dutch missions and (former
Dutch) overseas churches.*

Kopij-aanwijzingen

Artikelen en andere bijdragen dienen geadresseerd te worden aan de secretaris van de Redactie van het *Documentatieblad*. Artikelen worden persklaar ingewacht, op diskette (IBM compatible, 3.5", MS-DOS, bij voorkeur WP 6.1 voor Windows of hoger) vergezeld van een exemplaar van de gedrukte tekst. Manuscripten mogen een lengte van 8000 woorden niet overschrijden, voetnoten niet meegerekend. Voorzover in het Nederlands aangeboden dienen manuscripten te worden uitgevoerd volgens de regels, gegeven in P. de Buck, *Zoeken en schrijven. Handleiding bij het maken van een historisch werkstuk* (Haarlem 1982), Hoofdstuk IV (De vormgeving). De auteur dient zijn artikel vergezeld te doen gaan van een samenvatting in het Engels van maximaal 15 regels en, indien hij/zij nog niet eerder in *DZOK* publiceerd, van een beknopt curriculum vitae.

De Redactie aanvaardt geen manuscripten die reeds (of ook) elders ter publicatie zijn aangeboden. Aanvaarding van een manuscript ter publicatie in het *Documentatieblad* betekent dat de auteur het artikel niet elders zal plaatsen zonder voorafgaande toestemming van de Redactie. De Redactie is niet verplicht ongevraagd toegezonden boeken te (doen) bespreken. De Redactie behoudt zich het recht voor ten behoeve van de duidelijkheid en/of consistentie van de aangeboden tekst kleine veranderingen aan te brengen.

Manuscripts not exceeding twenty-five pages, including footnotes and accompanied by disc. IBM compatible (preferably WP 6.1 or 7 for Windows) and books for review should be sent to the Editors of the Journal.

© Stichting Werkgroep voor de Geschiedenis van de Nederlandse Zending en Overzeese Kerken, te Kampen.
ISSN: 1380-3905.

Inhoud

Albert de Lange	De Waldenzenpredikant Antoine Léger en de patriarch Cyrillus Lukaris. Calvinisme en Griekse orthodoxie in de eerste helft van de zeventiende eeuw	1-19
H.E. Niemeijer	De correspondentie van Justus Heurnius als zendeling in de Molukken 1633-1638	20-46
Chr.G.F. de Jong, M. van Selm	Verslag van een reis naar de Zuidwester- en Zuidoostereilanden (Zuid-Molukken) door Joseph Kam (1825)	47-78
Th. van den End	Inhoudsopgave van het Documentatieblad voor de Geschiedenis van de Nederlandse Zending en Overzeese Kerken, 1e jaargang nr. 1 (1994) - 5e jaargang nr. 2 (1998)	79-85
Th. van den End	Selectief register van persoonsnamen, geografische namen en zaken	86-91
personalia		92
Mededelingen uit de werkgroep		93-95